The Gaṅga Oriental Series—No 2

GENERAL EDITOR :—

K. MĀDHAVA KRISHNA SARMA, M.O.L.

Curator, Anup Sanskrit Library, Fort, Bikaner

JAGADVIJAYACCHANDAS

JAGADVIJAYACCHANDAS

OF

KAVINDRACHARYA

EDITED BY

DR. C. KUNHAN RAJA

Head of the Department of Sanskrit

University of Madras.

ANUP SANSKRIT LIBRARY, BIKANER
1945

जगद्विजयच्छन्दः

कवीन्द्राचार्यविरचितम्

मद्रपुरीविश्वविद्यालय
संस्कृतविभागाध्यक्षेण

डा. चि. कुञ्जनराजेन
संपादितम्

बीकानेर

संवत् २००२

प्रस्तावना

मया नादृष्टपूर्वोऽयं मरुवन्ध्यासमानोऽपि महत्या विभूतेर्विख्याते-श्चाकरायमाणो विक्रमनगरभूखण्डः। अद्य त्वत्रागमनस्य मे त्रितयं प्रयोजनम्-शान्तधीरोदाराणां शार्दूलसिंहमहाराजानां श्रीपादपीठोपास्तिः, तदीयसंस्कृतसाहितीप्रणयवैपुल्यस्येव मूर्तिमतोऽत्रत्यप्राचीन-ग्रन्थागारस्य संसेवनम्; महाराजमन्त्रीन्द्रपदमलंकुर्वतां द्वीपान्तरेष्वपि सुविदितसाहित्यपटिम्नां मेजर् सर्‌ार् के. एम्. पणिक्करित्येतेषाम-स्मच्चिरन्तनसुहृदां सहवासमहोत्सवश्च।

हन्त! मे वृन्त एकस्मिन् त्रीणि पुष्पाण्युत्पादितवता भगवता कालेन तरङ्गात्तरङ्गमवगाहितोऽस्मि प्रमोदाकूपारस्य यदिदं जगद्विजयच्छन्दो नाम दण्डकमिदंपूर्वतयास्वदयितुमवसरो लब्धः। सोऽयमपि बन्धुरतरो निबन्ध एतावत्पर्यन्तमनेकैः सह सगोत्रैर्यत्र कुत्राप्यन्धतमसे शलभकीटादिदंश्यमाने जर्जरेष्वेव पत्रेष्वशयिष्ट; चिरेणाप्येष मोचित-स्तस्मान्नरकान्तरादित्यद्य भोः सचेतसः फलितं युष्मदीयाभिः पुण्य-लतिकाभिः।

येषामिष्टदेवतास्तुतिविकसिताद्वदनारविन्दान्निर्गलितो मकरन्द इदं 'जगद्विजयच्छन्दः' त एते कवीन्द्राचार्या वैदुष्ये कवित्वे चासाधारणं स्थानमध्यतिष्ठन्नित्ययमर्थोऽनयैव गीत्या सुस्पष्टं गीयते।

उपलभ्यन्ते ह्यमीभिर्विरचिताः संस्कृतहिन्दीभाषामया बहवः सद्ग्रन्थाः। तेषु योगवासिष्ठस्य वरिष्ठा हिन्दीव्याख्यैकैवालं कवीन्द्राचार्याणां ब्रह्मेन्द्रस्वाम्यनुगृहीतत्वं व्याख्यातुम्। श्रूयते किलैतेभ्यः कलारसिकेन षाजहान् चक्रवर्तिना "सर्वविद्यानिधान" मित्युपाधिः सबहुमानं प्रादायि। नियतं स सार्वभौमप्रसादः पात्र एव न्यपतत् यदेते सर्वतन्त्रस्वतन्त्राः समकालिकेन सहृदयमण्डलेन नररूपिण्यवतीर्णा "सरस्वती" ति सभक्त्युद्रेकं समाराधिताश्चासन्। यद्येतदन्त्याक्षर-प्रासमण्डितं खण्डपरशुस्तोत्रदण्डकं कैरप्यास्तिकैर्विशुद्धकण्ठै रागता-ललयानुसारेण गीयेत तदा सुधाभिषिक्तश्रवोभिरिव श्रोतृभिः सच-मत्कारमुत्प्रेक्ष्येत किं नु सरस्वती स्वयं विपञ्चिकां वादयति प्रवरसख्या गैर्वाण्याः पुरस्तादिति।

अयि प्रियपाठकाः, तस्याः समप्रवृद्धाभ्यां संगीतसाहित्याभ्यां समुन्नतीकृतहृदयायाः पुरुष "सरस्वत्याः" गभीरमधुरामिमां गाथामर्थोद्बोधनपूर्वमस्मान् श्रावयितुं ये नामेदानीमश्यन्त तेभ्यो डाक्टर् सि. कुञ्जन्राजेभ्यो वयं सुबहु धारयामः। दण्डकस्यास्य टिप्पण्यामुद्धृतानां व्याकरणसूत्राणां कोशानां च संख्यामपि पिपठिषूणां सौकर्याय निर्देष्टुं निस्तन्द्रमुद्युक्तेत्यहो गुरुसत्त्वायाः श्रीकुञ्जन्राजलेखन्याः क्लेशसहिष्णुत्वम्।

अथवा बहोरारभ्य कालात्तत इतः संकीर्णतया विशीर्णतया विविधपत्रपुञ्जतया च स्थितान् दशसहस्राधिकान् द्युसद्भारतीग्रन्थान् सूक्ष्मावेक्षणैः संविभज्य नवीकृत्य पृथक्पृथग्विन्यस्य सर्वथोपयोगक्षमांश्च कृत्वास्य महाराजग्रन्थागारस्याधुनातनी दर्शनीयता यस्यैव तीव्रैः प्रयत्नैरुदपादि तस्य श्रीकुञ्जन्राजस्य पाण्डित्यपरिमाणं परिश्रमगरिमाणं वा यथावदधिगन्तुं कोऽयमलसताविलासी जनः।

एतस्या ग्रन्थशालायाः समग्रे संस्करणे निपुणे भरणे पुस्तकानां च प्रशस्ते प्रकाशने विपश्चिद्राजानां कुञ्जन्राजानां येन खलु दक्षिणेन दक्षिणहस्तायितं तमपि विमृष्टानेकशास्त्रमर्माणं श्रीमाधवकृष्णशर्माणं न के के कृतकेतरया कृतज्ञतयाभिनन्देरन्?

अमात्यवान् श्रीयुतमाधवेन यः
क्षितीशितुस्तस्य मनोज्ञयाज्ञया।
अनेन शिल्पीन्द्रयुगेन संस्कृतं
सरस्वतीक्षेत्रमिदं भजामहे ॥

बीकानेर
१२-१०-१९४४

वळ्ळत्तोळ्

FOREWORD

(English version)

This is not the first time that I see this country of Bikaner which, though a desert in appearance, is an abode of immense riches and glory. My present visit has three objects: to pay my respects to His Highness Maharaja Sri Sadul Singhji Bahadur, the serene, brave and benevolent ruler of the country; to see the Library of ancient manuscripts here which shines as the embodiment of His Highness' vast love of letters; and to enjoy the company of my old friend Major Sardar K.M. Panikkar who now adorns the position of Prime Minister to His Highness the Maharaja and whose literary fame has spread even in other continents.

Lo ! by the Mighty Providence that has already produced the above mentioned three flowers on a single stalk of mine, I have been taken from the crest of one wave to that of another in the ocean of jubilation, in so far as I have now been given an occasion to taste for the first time this song named Jagad Vijaya Chandas. And this supremely fascinating poem, along with innumerable others of the same class, had been till recently, confined in gloom to decaying manuscript folia, bitten by insects and worms. Now that they have been rescued after a long time from what was a second purgatory, O lovers of letters, the tender creepers of your fortune have blossomed.

The great Kavindracharya, from whose lotus-like mouth made open by extolling the beloved Deity, this honey of Jagad Vijaya Chandas has flowed, occupied a very eminent position both as a scholar and as a poet ; it is this same idea that is being sung in this very song.

Many classical works in Sanskrit and Hindi are available as coming from his pen. Among them, his Hindi commentary on Yoga Vasishtha by itself is enough to expound his title "having been blessed by Brahmendrasaraswati." It is known that the Emperor Shah Jahan, a great lover of arts, conferred on him the title of Sarvavidyanidhana (Treasure Trove of Omniscience). Undoubtedly, the patronage of that great Emperor descended on the right person in so far as this scholar, a master of all branches of learning, was worshipped by his contemporaries as an incarnation in man's form of Saraswati herself (the goddess of learning).

Should this song in praise of the Lord Siva, adorned with rhymes, be sung by a person with a divine fervour and with a trained voice, in proper tune with suitable time-beat and agreeable melody, then it is possible that those who listen to the song would wonder in ecstacy, as if their ears are immersed in nectar, whether Saraswati herself is playing on the harp in the presence of the language of the gods that is also a family companion.

O beloved readers, we are deeply indebted to Dr. C. Kunhan Raja who has now been kind enough to undertake the task of bringing to our notice, along with a commentary that elucidates the text, this majestic and sweet song of that Man-Saraswati whose heart has been elevated by music and literature, both developing in equal proportion. Admirable indeed, is the perseverence and hardihood of Dr. Kunhan Raja's pen of commanding powers, in that it has undertaken without any fear or hesitation, the heavy work of noting, for the convenience of the readers, even the exact references of grammatical and lexicographical citations appearing in the commentary of the song.

Or rather, who am I, this person indulging in leisureliness, to correctly estimate the measure of scholarship and the weight of studiousness of Sri

Kunhan Raja through whose sole efforts has resulted the present appearance of the Library in the Fort Palace, the more than ten thousand works in the Divine Sanskrit language that have been for a long time remaining more or less as a heap of leaves scattered here and there and mixed up, without proper arrangement, having now been properly classified after close examination, newly wrapped up and sorted out in separate bundles and thus organised into a state in which they can be utilised by scholars in all their pursuits.

And who will not bestow grateful felicitations on Sri Madhava Krishna Sarma, who has critically mastered the vital essence of the various Sastras, who has rightly taken up his position as the right hand of Kunhan Raja, the leader of critical scholars, in his efforts to organise this Library, in its efficient management, and in the creditable publications of the books.

> I worship in this temple of Saraswati that has been consecrated by these two eminent builders under the gracious orders of His Highness the Maharaja of Bikaner, who is endowed with worthy Minister in the person of Sri Madhava Panikkar.

BIKANER
12-10-1944.

VALLATHOL.

नर

अ·दं·टी ॥श्रीगणेशायनमः श्रीगणेशं भवानीशं नत्वा टीका विरच्य[illegible] [illegible]यते जगद्धिजयीयदण्डके १ जय

जय दंडकांतस्थेन शिववाचकेन नमशब्देनान्वयः महेशिव [illegible] [illegible]भगवत्त्वं वत्स्व। कथंभूत॥ चरणयु

तिजयचरण २ चरणयुतिस्वरूपस्त्वमनयेव [illegible] [illegible]तत्संबोधन [illegible] अपि सर्वत्र संबोधनान्तं बोध्यं॥ स्तुतरिपुचरण ३

स्तुतः गतो। स्तुतो गतो रिपुः शत्रुसंघः [illegible] दैत्या यस्मात् देवीरूपेण शिवेनैव मारितत्वात् [illegible]शितचरण ४ [illegible]

[illegible]

उपधादितिवाकितं। [illegible] लोकोपकारकत्वात्॥ [illegible]मितचरण ६

अ·दं·टी १ ... पत्र १

Fac-simile of the first page in the manuscript.

Preface

This edition of the *Jagadvijayacchandas* with commentary in its longer recension, along with the same in a shorter recension with commentary and the two texts without commentaries, is based on four manuscripts in the Anup Sanskrit Library, Bikaner. The main portion of this edition along with the three Appendices have each a separate manuscript correspondingly. The details about the four manuscripts are given below.

1. **Jagadvijayacchands, long, with commentary:** This manuscript is about 11 inches long and 4 inches wide. There are 43 leaves. On the first page of the first sheet, there is written in bold letters **॥ श्रीमहाजा + + सिंहस्य ॥ जगद्विजयछंदः ॥** The letter **रा** is omitted after **श्रीमहा** ; the letter **नू** is worm-eaten completely; the next letter **प** is slightly damaged, but can be made out. The letters are nearly $\frac{3}{4}$ inch in height;. There are thick double strokes at the beginning and at the end and also between the two words. To the left of this, slightly moved to the top of the page, there is written in a slanting line, the figure 622 in Arabic numerals by a modern hand. Evidently this must be the number assigned for preparing a list at some recent time. Just below the Title of the work there is a big hole, the damage having been produced by white ants. This is about an inch wide and an inch and a half long on the first sheet. It becomes smaller and smaller in the subsequent sheets. The first four sheets have been affected in this way.

The work begins on the second page of the first sheet. The writing is very bold and clear. There is a margin of about an inch on all the four sides. There is

a double line both on the left and on the right sides of the writing. On the second page of each sheet, there is written on the top of the left margin ज. दं. टी with the sheet number below. On the same pages there is written on the bottom of the right margin राम with the sheet number below it. The corrections are carried out in the margins. Thus if a word is to be inserted, there is a v mark above a certain letter where the insertion is to come, and the letter to be inserted, written in the margin with the number of the line from that margin, after the letter. Sometimes the line number is not given. In some cases the insertion is made on the side margin against the line in which the insertion is to be made.

The page numbering proceeds till the second page of the 42nd sheet, and in the next one, which is the last, the page numbering is given on the first page. The text ends on the first line here. On the second page of this sheet, there is written in the same bold letters as on the first page of the first sheet ॥ श्रीमहाराजश्रीमदनूपसिंहस्य ॥ जगद्विजयछंदः ॥ and below this is written in small letters ग्रथ 700. Above the Title there is written 740. This must be an earlier number for the manuscript. On the left side, a little to the top there is again the number 622 in Arabic numerals in modern hands in a slanting line.

The Text portion is written as divided into sections, and the commentary follows for that section. Then the next section of the text is given. But the numbering is given for each rhyming unit. These numbers are separately given for each part having a separate rhyme. Thus section 119 on P. 18 is given as: स्मयगीर्वाण 17 श्रुतियुतगान 18 and its commentary follows. If a section

ends in the middle of a rhyming unit, then the number is given only at the end of the rhyming unit in the next section. Thus the sections 192 and 193 are given as: ध्वजनिःशान 97 भ्यसकृत् ; then after commentary, ध्वान 98 स्तोमितगाण 99. The copy is fairly accurate. There are very few corrections on the margins, and even in editing the text there was not much need to conjecture readings on account of any defect in the manuscript.

The first thirteen sheets end with चेत्रविता, which is in section 156, and the final letter न appears in the next sheet But there is space for at least two lines more on this page. The handwriting also changes in the next sheet. Quite on the top of the left margin of the second pages, above the letters and the sheet numbering, there are written in the next four sheets ओं, न; म, सि० each letter being in a separate sheet. The second page of the 18th sheet closes with कर्मधारय: in section 218 There is still space in the last line for about eight letters and this space is filled with full stop marks which appear like ॼ. Then the first handwriting is found again. From the 26th sheet again, there is found on the extreme top of the left margin on the second page of the sheets the letters ओं, न, मः सि, ॼ on five sheets and then in the next two sheets there are the letters अ and आ respectively. In the succeeding sheets (33 to 42) there are the figures 1 to 10 in that place. This closes the manuscript, the next sheet being practically blank.

2. **Jagadvijayacchandas, short, with commentary:** This manuscript is more or less of the same size as the previous one, only ¼ inch shorter, but ¼ inch wider than the previous one. The first page of the first sheet is left blank completely, except for the

number 623 in Arabic numerals written by a recent hand in the same position as on the previous manuscript, in a slanting line. The work ends on the 6th line on the first page of the last sheet. There are seven sheets on the whole. The margins are left on all the four sides of the pages, about an inch in width with double lines before and after the written space. On the left margin in the second page of the first two sheets there is written on the top ख. ज. टी with the page numbering and in the remaining sheets what is written is जग. टी; on the bottom of the right margin in the second page of all sheets there is written राम with the same page numbering. On the last sheet where the work ends on the first page, these things are written on the first page itself. The manuscript ends: तेन धर्मस्य तारस्य त्वरकरः शान्तिकरः on the second page of the sixth sheet in the first line. After that till the sixth line in the first page of the next sheet there are many passages from lexicons mostly from अमर. They have a bearing on the commentary. But since this text and commentary are taken up here only as an Appendix and since the passages are all familiar ones, they are not given here. Then there is written ग्रंथसंख्य 175. On the second page of this last sheet is written in very small hand जगद्जयक्रंदप्राका and the number 623 in Arabic numerals appear in the same position as on the first sheet. The name of the owner is not found in the manuscript.

The writing is very bold and clear ; only the letters are slightly smaller than in the previous manuscript. The scheme of writing the text and the commentary is exactly the same as in the former The few corrections are carried out according to the same plan. The

text is fairly correct and the manuscript is in a very good condition. There are seven sheets on the whole.

3. **Jagadvijayacchandas, long, text:** The size of this manuscript is 10 inches long and four inches wide. On the first page of the first sheet there is written in bold handwriting ॥ महाराजश्रीमदनूपसिंहस्य ॥ जगद्विजयछंदः ॥ There are double lines before and after the Title and also between the words. After the middle double line and before the name of the work there is a **v** mark and above is written in the same bold handwriting, the letter छू; then a letter which looks like घ is defaced with ink and ट is written after that. Evidently the scribe started writing लघु on the top; the first letter was corrected into छू, and घ was disfigured. There is the figure 621 in Arabic numerals to the left of this, slightly towards the top of the page, in a slanting line, as in the previous manuscripts. The work begins on the second page of the first sheet. The rhyming units are not numbered; but the total number at the end of each rhyming part is given. Thus the six parts have 121, 120, 111, 102, 61 and 60 units respectively.

The margins on the four sides in each page are less than an inch. The sheet numbers are given on the bottom of the left margin of the second page in each sheet. The writing is smaller; and it is not bold or clear as in the previous manuscripts. But it is quite legible. The work ends on the second page of the fourth sheet, leaving space for only about three more lines. In this space is written at the left end in small letters ग्रंथ 110 and then there is written the owner's name in big, bold letters, exactly as on the first page of the first sheet. The figure 624 appears on the top of the left margin on this page again.

4. **Jagadvijayacchandas, short, text:** This manuscript is 10 inches long and 4½ inches wide On the first page of the fist sheet there is written in bold, larger letters ॥ महाराजश्रीमदनूपसिंहस्य ॥ with double lines before and after. On the left of this, slightly to the top there is written in a slanting line the figure 625 in Arabic numerals. The text begins on the second page of the first sheet. It begins: जय जय धीन ।

At the end of the rhyming units there is no numbering. But at the end of the first rhyming part there is, after प्रखलधुरीण, the figure 1. After स्खलितविनाम at the end of the next rhyming part there is only a small circle. At the end of the next rhyming part there is no indication of an end, the line स्वनुकृतनास following the line ध्वजवरकीर immediately. After the line प्रचितसमास at the end of the next part the first line in the succeeding part follows without any break. But in the next part, each rhyming unit is numbered. When in certain rhyming units the number is not given the unnumbered line is taken note of. Thus श्रीभुजदण्ड is numbered as 7 and there is the figure 9 after अयिकोदण्डग्राहितदण्ड. The 36 units are thus numbered. The same plan is followed in the next three parts rhyming in आन, आल and अर्म. There is only one line ending in आर and this is numbered as 16, after द्रमितनिमान which is numbered as 15. The line श्रुतिगतशर्म is numbered 12 and then the following lines are given without any numbering. The manuscript ends in the middle of the first page of the third sheet with भक्तिसमेतम् श्रीसर्वविद्यानिधानकवीन्द्राचार्यसरस्वतीनां लघु जगद्विजयछन्दः पुस्तकम् ॥ शुभमस्तु ॥

On the second page of the first and the second sheets, there is written on the top of the left margin ज. अ. मू

and in the bottom of the right margin राम, with the sheet numbering below in both the places. In the first page of the third sheet, where the work ends, there is only मू with the sheet number below in the left margin; but in the right margin there is राम in full with the sheet number

On the second page of the last sheet there is ॥ महाराजश्रीमद्नूपसिंहस्य ॥ in bold, large letters with double lines before and after; above this is written 738, evidently an earlier serial number, and below is written ग्रंथ 35. On this page also there is ज. ज. मू and राम at the top and bottom of the left and right margins respectively, with the sheet number below in both the places. The number 625 is written in Arabic numerals in a slanting line to the left, slightly to the top, of the main Title, in modern hand.

The longer *Jagadvijayacchandas* is given in this edition as the main work. And the commentary is also given along with it. The shorter one is given as the first appendix. In printing the text with the commentary, I had to join up the rhyming units into a single section in many cases and in some cases, the rhyming units had to be broken up between two sections. In the edition with the commentary, I cannot ignore the meaning, In order to enable the readers to understand the rhyming, I have given the two texts separately as Appendices II and III, giving each rhyming unit in a separate line. The text as found in the manuscript with the commentary is slightly different from the text as found in the manuscript with the text alone. In Appendix II, I have given the text exactly as it is printed along with the commentary, and the variants

in the other manuscript are given in foot notes. The variations are many. In the case of the shorter *Jagadvijayacchandas*, the variations are very few. There are only two lines extra in the text as found in the manuscript with the text alone, as compared with the text found in the manuscript with the commentary. These I have included in the Appendix and the point is stated in the foot note. In the manuscript with the text alone many lines are found missing and this point also is stated in the foot note.

I have "edited" only the longer *Jagadvijayacchandas* in this volume. For the shorter one, I have given only a readable presentation. All the manuscripts variations in the case of the longer *Jagadvijayacchandas* are given in the Notes which follow the Appendices. In some cases I have not been able to give the references in the main body of the edition; they are given in the notes, as far as I could trace them. In the case of citations from *Amara*, I have given only the line number in the body of the edition, following the edition of the text of *Amara* in the Nirnayasagar Press, 1942. The references to काण्ड and वर्ग and verse are given only in the notes. Some corrections and improvements are also given in the Notes.

In a work of this sort, where a word is used in a variety of meanings, a glossary giving all such meanings, is very necessary. Instead of making it a mere glossary, I have given a complete index of words, so that readers can easily trace up a passage. Otherwise I would have had to give an alphabetical index of the rhyming units. It is my belief that this Index containing a glossary would be enough to satisfy all the needs of the readers By using this Index it would be possible

to know if a line in the shorter text appears in the longer text. To find out if a line in the longer text appears in the shorter text, I am giving a separate concordance

Mr. K. Madhava Krishna Sarma, the Curator of the Anup Sanskrit Library who has been associated with me now for over a decade, first as a Research Student under me in the Madras University and later as an Assistant in the Adyar Library before he took charge of this Library, has been of very great help to me in bringing out this edition. He has read through the proofs and he has been personally supervising the work when it was passing through the Press. He has helped me in tracing many quotations also.

When the main body of the book, containing the longer text with the commentary, was printed off, Mr. H. G. Narahari, M.A., M. Litt. who is also an Assistant in the Adyar Library (now a Research Fellow in the Madras University under me) and Mr. K. Kunjunni Raja, M.A., a Research Student in the Madras University under me, read through the portion and brought some mistakes to my notice. I too had detected a few myself. All of them are recorded in the Notes.

On a model prepared by me for the first six pages, Mr. K. Kunjunni Raja and Mr. H. G. Narahari prepared the index till the 48th page. In preparing the index for the remaining portion I was assisted by Miss P. Thankamma, M.A., a young scholar of promise. She has also helped me in checking the two Appendices where the two texts are given, in checking all the references when the Notes were being printed, in reading the proofs of the Appendices, Notes and Index and in preparing the concordance.

It is now my pleasant duty to record my sincere thanks to all the younger scholars who have helped me in bringing out this edition. Mr. Madhava Krishna Sarma had to arrange the manuscripts in the Library in the final form and also to prepare and pass through the Press, the catalogue of the Library. He did his work in connection with this edition very satisfactorily, in spite of his many such pre-occupations. So I must record my special thanks to him.

Pandit Sri Ram, Superintendent of the Government Press, Bikaner, has spared no pains to bring out this edition very expeditiously without at the same time sacrificing the interests of neat and correct printing. His expert knowledge of printing has been of great help to me in arranging the matter in the proper form One can easily appreciate a good work after it is done ; but it requires special skill to anticipate in advance, before the work is taken up, what the proper form of arrangement should be in order to give the book a good appearance. All the credit for the printing goes to Pandit Sri Ram.

Mahakavi Vallathol, the eminent scholar and poet of Malabar, who has won international reputation by his work in reviving the ancient art of dancing in Malabar, was in Bikaner in September of this year. He had already seen the work in parts when I met him in Malabar, before it was taken up for edition, and he appreciated the beauty of the poem very much. He encouraged me in taking up the work of editing it. At the time he visited Bikaner, the text portion had been printed. I am deeply indebted to him for the encouraging Foreword in Sanskrit which he has contributed.

When I discovered the work in the Anup Sanskrit Library in the beginning of 1940, I showed it to Major K. M. Panikkar, the Prime Minister of Bikaner. He appreciated the work very much. His only fear was that it may be difficult to prepare a satisfactory edition. After I examined the manuscript I assured him that there would be no particular difficulty in the matter, and he sanctioned the inclusion of this work in the Series as soon as the Series was inaugurated. I had to consult him on various details, and with his usual courtesy, he always encouraged me with his advice and guidance in all matters. At the time the work was taken up by me he was the Foreign and Political Minister in Bikaner, and he had also the Portfolios of Education and Public Health under him. Thus he was in direct charge of the affairs of the Library, and he continues to be so even as Prime Minister. His scholarship, his critical insight, his eye for details and his thorough grasp of fundamentals contributed much to the rapid progress of the Library. If I have been of any service to the Library, I owe it entirely to the kindness of Major Panikkar. It is not possible for me to find adequate words to express my gratitude to him for his constant encouragement in my work.

I must also record here my gratitude to the University of Madras for permitting me to undertake this edition and to include it in the Series inaugurated by the Government of His Highness the Maharaja of Bikaner.

The author of the work was a great scholar and poet of the seventeenth century; he was patronised by the Moghul Emperors, Jahan Ghir and Shah Jahan, and also by Maharaja Anup Singhji of Bikaner. The author

must have written the work for dedication to his royal patron; the shorter text was written in praise of the royal patron. It is a great privilege for a humble student three centuries later, to edit the work under the patronage of His Highness the Maharaja of Bikaner, who continues the tradition of his anscestors by patronising Letters, Art and Scholarship. Works of this sort show the exalted position which scholarly pursuits occupied in the State in ancient times. While economic progress may enable the people to command the means of subsistence and while political progress may afford the security, it is cultural progress that makes life worthliving Without cultural progress, life of man degenerates into a mere existence, not different from that of beasts. It is my belief that this humble contribution of mine will add something to the nobility in life of the people in the State, which is the constant aim of His Highness and also of the people of modern times, by giving them something that produces joy. I dedicate this work to His Highness as a loyal tribute for all the kindness which he has shown to me personally and for all the patronage he has bestowed on the Anup Sanskrit library and its undertakings.

BIKANER
15th December 1944.

C. KUNHAN RAJA.

CONTENTS

INTRODUCTION

In 1935, the Madras University undertook the preparation of a "New Catalogus Catalogorum" of Sanskrit and Sanskritic manuscripts, making the Catalogus Catalogorum of Th. Aufrecht up-to-date. Three years after that, during which period some preliminary work was done, I was made the editor of the work and was put in charge of executing that difficult task. As a part of the work, I had to go to various manuscripts Libraries in India and to arrange for the preparation of complete and reliable catalogues.

Major K. M. Panikkar became the Foreign and Political Minister in Bikaner in 1939 and he was in charge of the portfolio of Education and Public Health as well in the State; as such, he was in direct charge of the rich collection of manuscripts preserved in the Bikaner Fort. He is a great scholar and poet, besides being a great administrator, politician, historian and author. As soon as he came to Bikaner, he took steps to put the Library in proper order. Knowing that I had to prepare the "New Catalogus Catalogorum" of Sanskrit and Sanskritic manuscripts, undertaken by the Madras University, he invited me to visit Bikaner and organise the Library there, which had been constituted as Anup Sanskrit Library, after Maharaja Anup Singhji who collected the major part of the manuscripts. During my first visit, which was for less than a month in February-March, 1940 and my second visit in May-June 1942, which was for nearly six weeks, I had to handle more than ten thousand volumes. My prime task was to arrange the manuscripts classified on a subject basis,

to identify the name of the work and of the author and to note them; this was preliminary to preparing a list. During this first examination it was not possible for me to select rare and valuable manuscripts. Yet even during such a casual examination I was able to notice a large number of works in Sanskrit, not known till now. I found that the collection was very rich in Classical Sanskrit, Alamkara, Sangita and Dharma Sastra. The four manuscripts that have been utilised in this edition were some of the few that attracted my attention even during my first visit.

The name of Maharaja Anup Singhji appearing as owner on the cover sheet, the peculiar form of the poem and the name *Jagadvijayacchandas* attracted my attention. I brought the manuscripts to the notice of Major K. M. Panikkar and he too was very much interested in the work.

About that time I had noticed the manuscript of a letter in Sanskrit written by Dara Shukoh, son of Shah Jahan, and addressed to one Nrisimha Goswamin. It is not exactly a letter; it is rather an address of greeting. It was written in an extremely artificial style. With considerable difficulty I was able to prepare a readable presentation of the letter for publication. It appeared in the Adyar Library Bulletin, with notes and an English version and it was later issued as a pamphlet from that Library. I was deeply interested in that form of literature. My interest was all the more when such literature was found to have flourished under the Muslim emperors.

When I discovered the four manuscripts in the Anup Sanskrit Library and when I examined them, I was able to detect some family resemblance between the

letter of Dara Shukoh which I had already examined, and published partially, and this work. Dara's letter was in prose. This is metrical in form. In all other details there is considerable resemblance. Maharaja Anup Singhji was the owner of these manuscripts. The name of Kavindracharya appeared in the manuscript of the shorter poem with commentary. It struck me that the poem is by Kavindracharya.

"Jagadvijaya" is not an ordinary name. No Hindu king is known to have assumed such a Title. When I thought of Kavindracharya, my mind naturally turned to the name Shah Jahan as the King to whom this shorter poem is dedicated. But "Shah Jahan" is "the ruler of the world" and the name that fits in with "Jagad Vijaya" is "Jahan Ghir". I started with the presumption, rather the hypothesis, that "Jagadvijaya" referred to some king. Since the longer poem is in praise of Siva, I also thought that the poem might have been composed to celebrate the victories of Shivaji. Another hypothesis which I had was that perhaps the poem was written in praise of Maharaja Anup Singhji himself, in so far he was recognised at that time as the Defender of Hindu Faith. There is no evidence of any connection between Kavindracharya and Shivaji, and my mind was wavering between Jahan Ghir and Maharaja Anup Singhji. The general trend of the poem shows that it was dedicated to and was written in praise of a Hindu King. Worshipping Sri Rama and performing Yagas are not quite appropriate in the case of a Muslim ruler, however tolerant he might have been, whatever patronage he might have bestowed on Hindu literatures and Hindu arts. Thus I was inclined to surmise that the poem referred to Maharaja Anup Singhji.

But I could not ignore the other side. Why did the poet select such a strange name for his poem, like "Jagadvijayacchandas?" "Jagadvijaya" is not a well known epithet of Hindu kings. The name is not seen either in ancient epics or in later literature. He must have had some special reason for selecting such a Title for the poem, and the most probable ground must have been that "Jagadvijaya" is the Sanskrit equivalent of a non-Sanskrit name. If this is so there can be no doubt that the king meant by this term is Jahan Ghir. The appearance of Hindu ideas like worshipping Sri Rama and performing Yagas need not be a great difficulty, even if the poem praises a Muslim ruler. To Indian poets, even a petty king ruling over a few square miles of territory is "the king of kings, ruling over the earth surrounded by the four oceans, to whom even the king of heaven pays tribute." As such even a non-Hindu king is an ideal king when a poem is written about him, and a non-Hindu king becomes a worshipper of Sri Rama and a faithful performer of Yagas.

After carefully considering all available factors I have come to the conclusion that the shorter poem is written in praise of the Moghul Emperor, Jahan Ghir, and in the longer poem also, there is the same name, although it praises Siva. There is a hint that Jagadvijaya (Jahan Ghir) was equal to Siva.

Three of the manuscripts bear the name of Maharaja Anup Singhji as the owner. The *Jagadvijayacchandas* short, with the commentary does not bear any name. The *Jagadvijayacchandas*, short, text alone belonged to Maharaja Anup Singhji, as the entry on the cover shows; but inside, it is stated that the book belonged to

Kavindracharya. Can it be that it originally belonged to Kavindracharya and later came to the possession of Maharaja Anup Singhji? Here we have to consider many things.

Kavindracharya owned many manuscripts. There was also a list of manuscripts that belonged to him. Copies of the list are available and the list has been published in the Gaekwad Oriental Series. Many manuscripts which originally belonged to Kavindracharya are now found in the Anup Sanskrit Library Collection. Copies of Todar Mall's Dharma Sastra work called Todarananda now in the Anup Sanskrit Library originally belonged to Kavindracharya. All those manuscripts which belonged to Kavindracharya bear the name of the owner, and the name of the owner is written in a very conspicuous way. It is written in large, bold letters in the middle of the two outer pages, along the whole length of the page. Three of these four manuscripts, now utilised in this edition, bear the name of Maharaja Anup Singhji written exactly in the way in which the name of Kavindracharya appears on his own manuscripts.

Thus it is certain that the manuscripts did not originally belong to Kavindracharya and that they were not later transferred to Maharaja Anup Singhji. Such manuscripts could be easily identified, as in the case of the manuscripts of Todarananda. These manuscripts originally belonged to Maharaja Anup Singhji. There are many manuscripts in the Library which belonged to Maharaja Anup Singhji himself. They bear the entry that the book belonged to Maharaja Anup Singhji, written in small letters, mostly in Rajasthani. There are many

manuscripts which bear the entry that they were written in the kingdom of Maharaja Anup Singhji. But these manuscripts bear the name of Maharaja Anup Singhji written in the style of Kavindracharya, and one manuscript has the entry inside that it is Kavindracharya's book. Usually a statement like कवीन्द्राचार्यसरस्वतीनां पुस्तकम् can mean only that the manuscript belonged to Kavindracharya and not that it is a work of Kavindracharya. Thus we have one set of evidence to show that the manuscript belonged to Maharaja Anup Singhji and another evidence that they belonged to Kavindracharya. One thing is certain and that is that all the manuscripts belonged to the same person. They form a set. There is doubt only about one of them, where there is no name of the owner. This is the manuscript of the *Jagadvijayacchandas*, short, with commentary. Here the style of writing is also slightly different. Yet, it belonged to the same set. Perhaps what we have is a later transcript.

Since the owner of the manuscripts is definitely Maharaja Anup Singhji, the only relation which Kavindracharya can have with the manuscripts is as the author. From the resemblance of the style to the style in the Sanskrit letter of Dara Shukoh, there is every possibility of Kavindracharya being the author of these works. It is only in the prefatory verse in the commentary on the longer *Jagadvijayacchandas* that there is a name. But that portion is completely gone. The letters are included in the portion damaged by white ants. But I examined the manuscript very carefully and I have given all the details in the Notes. From the Notes, it would be found that in the first line of this prefatory verse, all the letters except the last are in tact. The ए mark of the letter is retained, and there is no doubt that this last

letter is ते. After this, the first letter in the second line is completely missing. The ई mark following the second letter can easily be identified. The next letter must have a न, द or व which can be known from the small loop still remaining in the middle. What is seen after this is the bottom of र and a part of चि. This comes after space for two more letters. From the metre also, we know that before रचिते, there must have been five letters; even here, the second seems to have ई at its end and the next seems to have न as a part. From all these evidences, I reconstructed the line as कवीन्द्राचार्यरचिते I confess that the only evidence for assigning the work to the great Kavindracharya is what I have explained above. It is a large number of small indications joined together into a fairly reliable evidence. I am giving a block of the first page where the small bit of the broken name is visible.

The work must have been written when Kavindracharya was quite young. It shows more intellectual dexterity than poetic talent. It is not first class poetry. It is doubtful if it can be called poetry at all. Poetry must have some element of "meaning" also which gives joy. Here there are only words, and meaning is nothing. It is only a string of epithets, just like the Sanskrit letter of Dara Shukoh. Words are selected only for the sake of alliteration, not because those words mean anything that have some propriety in the context According to the classification of Jagannatha Bhatta, it must come under अधम, or even अधमाधमकाव्य. If this is to be called poetry, poetry must have a definition like रमणीयः शब्दः and not what Jagannatha Bhatta gives, namely रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः । Here there is no अर्थ at all, to say nothing of रामणीयक in that अर्थ.

But it is not merely imagination that gives joy to the reader. Intellectual dexterity and super-erudition too produce some kind of joy, though that joy may not come under æsthetic enjoyment.

From the Title, it looks as though the work was written in praise of emperor Jahan Ghir, so far as the shorter poem goes, and in the longer poem also, the author had Jahan Ghir in mind when he praised Siva. What I surmise is that when Kavindracharya met Maharaja Anup Singhji, he presented him with a set of these texts, written in the style of his own manuscripts.

Apart from the fact that three manuscripts definitely belonged to Maharaja Anup Singhji and that Kavindracharya had some relation with one of them in so far as there is the entry **कविन्द्राचार्यसरस्वतीनां पुस्तकं** at the end of the manuscript, everything else remains in the realm of surmises. When no actual evidences are available, one has to pass on to the field of surmises. I had to accept the principle enunciated in the passage:

सामान्यतस्तु सिद्धावतीन्द्रियाणां प्रतीतिरनुमानात् ।
तस्मादपि चासिद्धं परोक्षमाप्तागमात् सिद्धम् ॥

In such cases, what one has to examine is the method by which conclusions have been arrived at Are the premises correct ? Does the conclusion follow, if the premises are accepted ? It is for the readers to pronounce a judgment on this point. All that I can do is to examine the point and to place all available facts before the readers. I have done this part of my work.

If Kavindracharya is the author and if it is Emperor Jahan Ghir that is meant by the term "Jagadvijaya", then the work has great historical importance. I edited Vitthala Krishna's *Anupa-simha-gunavatara* as the

dedicatory Volume in this series. There I could not give any details about the work or the author. I have not presented in that edition what is termed the "critical apparatus." There, the idea was only to start the series. It was not meant as a critical edition. Further, nothing was known of the author at that time. Some informa- about him could be collected only after a thorough examination of the Anup Sanskrit Library itself. But I could not wait till that time to publish that volume. The only other information about the author is what I could collect from a drama written by him. It is a *prahasana*, a farce. There I find the following statement about the author: **रसिकजनमनोविनोदकारिणा श्रीसुजानसिंहदेवमाधुरीधुरीणभारतीभावनानुसारिनिजवाग्देवताग्राहितस्वकीयमहाराजसेवाव्रतेन तैलङ्गजातीयेन गोकुलग्रामवासिना विट्ठलकृष्णविद्यावागीशेन** etc. This farce was written under the instruction of Maharaja Sujan Singhji the son of Maharaja Anup Singhji. *Anupa-simha-gunavatra* was written when Anup Singhji was the heir-apparent. He reigned for thirty years. Thus this farce must have been written by him many years after he wrote *Anupa-simha-gunavatara*. Even now it is only a surmise that the author of this farce is also the author of *Anupa-simha-gunavatara*.

What is now important is that for the dedicatory volume in the series, a work about Maharaja Anup Singhji was selected. The first number in the series *Akabarasahisringaradarpana* was written by Padmasundara, a Jain author under the patronage of Emperor Akbar. In this second number in the series, I am presenting a work by Kavindracharya about Emperor Jahan Ghir.

There are two points that impress me in this connection. One is that at that time literature enjoyed great

patronage at the hands of the Rulers. Poets, philosophers and authors enjoyed a very honoured position in the State. The other point is that what is called Hindu culture was at that time only Indian culture, not the culture of a particular community in India. India and Hindu mean the same thing philologically. And in those days the terms meant also the same thing. It is only now that India is used as meaning a geographical unit and Hindu as meaning a community in that geographical unit. The Emperor in Delhi and the rulers in the provinces were great patrons of learning and encouraged Hindu scholars (who were only Indian scholars), irrespective of the religious affiliation of the rulers. The rulers were only the rulers of the country and their personal religion formed an element only in their private life, and never influenced or diverted their just and impartial administration.

Religion is an illuminaion within and not a label outside. Culture is also an aspect of the inner development of man and not a set of formulas and codes. To a-man in whom religion shines within, there is no conflict with other religions. To a cultured man also, there is no conflict of culture. Conflict of religion arises when religion is degenerated into a label, and talk about cultural conflict is the result of corrupting culture into a code. My great interest in undertaking these publications in the Bikaner series lies in the fact that it gives me an opportunity to present a certain phase in the life of India, prior to the time when modern civilization is supposed to have dawned in the country. Did civilization disappear from India, or has civilization dawned on India ? When the history of India was patched up from multilated fragments of political records, there was a

certain picture presented to the world. Literature and not political record truly reflects the genius of India. These publications help in understanding the Indian life in the medieval period in the true perspective.

There is a wave of nationalism moving over India; but the movement does not receive its strength from any inherent vitality of the nation. As things are, the movement is more political, with a strong element of economic interests. The objective is more to transplant certain foreign elements in the Indian soil, without testing whether the soil of the country can grow such vegetation, whether there has been enough manuring of the soil, whether the plant can take root on the soil. There is always much talk about the possibility of adopting conditions obtaining in other countries with no consideration of the problem whether such conditions can be adapted to the situations in the country. Religious, social and political conditions are always in a state of movement and progress in any country with a life in the nation. It is only when there is a life in a nation that the body politic can adapt itself to the changing conditions. Sometimes such changes are very prominent; sometimes it is not quite noticeable. At the time when the Muslim Rulers sat on the throne of Delhi, there were great changes in the national conditions of India, on account of the impact of a new culture and new ways of life on Indian life. Indian life withstood the strong impact without collapsing before it. The reason is that at that time the power to withstand the new forces that were sweeping over the land came from within The result was a new mingling of the two cultures, the Indian culture and the culture brought by the Rulers. The

result was the appearance of a fresh Indian culture where both fused into a harmonious form. The old culture did not lose its individuality ; nor did it refuse to take in and assimilate the new tonic. Thus Indian culture, as was the case in all its stages of millenium long evolution, started a new life of youth and vigour. It is that a new Vedic-Muslim culture developed during the Moghal period that is reflected in the book that is now presented to the public. The development of this new culture, started in the time of Akbar, continued during the time of Jahan Ghir and culminated at the time of Shah Jahan was one of the greatest achievements of humanity. A great scholar and Samnyasin, following the orthodox Vedic religion, writing such a book on an Emperor who followed another religion, describing the Emperor as endowed with all the great qualities of a righteous king even from the most orthodox standards : what better testimony is wanted for the possibilities of human genius in the matter of cultural harmony ? The three Moghal Emperors, namely, Akbar, Jahan Ghir and Shah Jahan who sat on the Delhi Throne for a whole century, were the makers of a new Indian culture. During their reign, the difference between what is called orthodox Vedic religion and the Muslim religion was not any wider than the difference between the various sects among the followers of the Vedic religion. There was never allowed to grow on the Indian soil a Hindu religion different from what it always was, namely, the religion obtaining in the "Hind", that is India. Hindu religion was only Indian civilization with its various phases, and Islam developed on the soil as one such phase of "Hindu religion" or the Civilization of Hind or India.

I entered on this subject rather elaborately only to support my original surmise that the Emperor Jahan Ghir could be the subject of the poem, although the author, according to my surmise, is the great Kavindra-charya and the Emperor was a Muslim. It is not my intention to deliver any sermon on Hindu-Muslim problem or to express any opinion on political and nationalistic problems. What I want to emphasise is that the mention of virtues like worshipping Sri Rama and keeping the sacred sacrificial fire mentioned in connection with the "World-Conqueror" need not stand in the way of that "World-Conqueror" being Jahan Ghir, the Moghal Emperor. The followers of Vedic religion co-operated with the religious practices and religious ceremonies of the Muslims, and similarly, the Muslims also co-operated with the practices of Vedic Religion. This mutual co-operation, started in those days, continue event at present.

As has already been started, the main text published here is a song in praise of Siva; but the deliberate and conscious allusion to some great king in the Title of *Jagad-Vijaya* is unmistakable. Otherwise, there is no meaning in giving the Title of *Jagad-Vijaya* to the song. The smaller text published as Appendix I and Appendix III is directly addressed to that same Emperor Jagad Vijaya (Jahan Ghir). The two songs contain many passages that are common and identical; many passages are similar to each other. I have given a list of all such passages at the end of the book. The commentary is also common both in plan and in wording. The identity of the authors of the two songs and of the commentaries is unquestionable. Kavindracharya being that author is still only in the realm of probabilities.

All the four manuscripts give the name of the work as *Jagadvijayacchandas.* But in the commentary on the longer song, the work is mentioned as a *Dandaka.* The former name suggests that it observes the rules of metre. The latter suggests that it is a run-on song without the sections having to be divided into regular metrical verses. I have chosen the former name since that is the title given on the cover sheet of all the manuscripts. That must have been the name by which it was known at the time. It makes little difference whether it is called by the one or the other name.

The correct text of the song has yet to be fixed. The text as found in the manuscript along with the commentary, is slightly different from the text as found in the other manuscript where there is no commentary. This is the case both with the main text given and the shorter song given in the Appendix. Naturally one expects a verse to consist of four rhyming units. Thus, to take the first few lines.

जय जय चण्ड द्युतिजयचण्ड
प्लुष्टरिपुचण्ड भ्रंशितचण्ड

must be taken as the first verse. In this way, one further expects each section with a particular rhyme to have a definite number of such verses of four rhyming units. Actually this is not found to be the case. The text contains only a number of vocatives strung together. One further expects that at the end of a section with a particular rhyme there would be the end of a vocative also. This too is not found to be the case. Thus in the shorter song, the rhyme in ईर ends in the middle of a vocative (section 31 on P. 81). I am not myself sure whether we should try to reconstruct the text on a

plan of dividing the lines in groups of four and try further to divide each section with a particular rhyme into a definite number of such four-line verses. I have given the song as I have found it in the manuscript, and I have presented all the facts I have been able to get from the manuscripts.

Each rhyming unit contains eight *Matras* divided into four *bi-Matra* syllabic units. Thus a *bi-Matra* unit may be a single long syllable or two short syllables. But this scheme is not kept up with any kind of rigidity. This is the general cadence; that is all. Sometimes it is found that four *Matras* are contained as distributed among three syllables like "short-long-short." Thus the ninth section on P. 2 is like that. There are many cases of this kind. Yet on the whole we may say that a *bi-Matra* unit is made up of a long syllable or two short syllables. Another feature is that the two-short-syllable scheme is found only in the beginning and not at the end of a rhyme unit. The final is always a long. Since the words are vocatives, the final syllable can become a long syllable only if it is followed by a conjunct consonant. Hence it is found that all the rhyming units starts with a conjunct consonant. I have said that a unit of eight syllables represent a rhyming unit. In this case also there is no rigidity. Sometimes there is a rhyme only at the end of a sixteen-*Matra* unit. Thus in section 64 on P. 10, there is no rhyme at the end of the second of the three units contained in that section. If a vocative ends at the close of a unit of eight syllables, there is uniformly a rhyme there. In some cases the vocative ends in the middle of such an eight-syllable unit. In the commentary, the song is

given as a दण्डक. As such, there is no need to think of dividing the song into verses. It is a continuous song.

This is only a song. In songs, sound is the most important element. Meaning has only a subordinate role. The piece now presented must be judged as a song and not as poetry. Does it serve the purposes of song? That is the question which has to be put in passing an opinion on the piece. There is no room for any difference of opinion on this point. The rhythm and melody are such as would attract any one's attention. It is not the highest kind of poetry alone that gives pleasure. Pleasure is derived from various sources, and the kind of literary piece represented by the one at hand is one such variety of the sources of pleasure. Clever handling of sounds, dexterous manipulation of words with their various meanings, exhibition of a vast command of vocabulary, grammar and Shastras: these aspects of human genius also give some pleasure to man along with sublime imagination. There are different schools of literary criticism. They judge poetic beauty with different standards. Imagination as the testing rod is only one among them. Style, figures of speech, flawless taste in workmanship: these too have been accepted as other tests for good poetry. If the present piece does not satisfy the test of poetry from the point of view of imagination, that does not in itself deny to it the claim of being a piece of literary art.

Man has a mind, an emotional aspect and an intellect, besides imagination. Imagination is found only in a few persons. Thus poetry that satisfies the test of imagination can give aesthetic pleasure only to the few who are endowed with imagination. Literary pieces of

the kind now presented have a wider appeal, though the appeal may not be deep. There are more persons that can enjoy a piece like this than a poem that appeals only to those select few with imagination.

The song is an applied text on grammar and lexicons. The various Sanskrit roots with different meanings are taken up and nominal forms are derived from them through various grammatical processes. Similarly words given in various lexicons in their various meanings are found here used in those varieties of meanings.

In the commentary, the commentator quotes Panini's *Sutras*. I have given the *Sutra* references where a *Sutra* is actually quoted or when there is a clear allusion to a *Sutra*. In giving the *Vartikas* I have followed the *Mahabhashya* edited by Kielhorn. The references to the *Dhatupatha* follow Boehtlingk's edition of Panini.

There are many citations from the *Visvaprakasa*. In many places there is slight difference in reading between what is found in the commentary here and what is found in the edition available. I have given all such differences in the Notes. A few citations are not traceable. The references are to the page and verse numbers in the edition in the Benares Sanskrit Series, Nos. 160 (Pages 1 to 100) and 168 (Pages 101 to 193).

The citations from *Medini* are indicated by the page and the verse according to the edition in the Kashi Sanskrit Series No. 41. Here also the differences in reading are to be found in the Notes.

In giving references to the *Amarakosa*, I have used the edition of the text in the Nirnayasagara Series (1932) where the lines are numbered from 1 to 2989. The references are to these lines in the body of the

edition. In the Notes I have given the figures according to *Kanda*, *Varga* and verse. In the edition with Bhanu Dikshita, the *Vyoma* and the *Dik Vargas* in the first *Kanda* are given as two. But in the edition with the commentary of Kshiraswamin (by K. G. Oka, Poona, 1913) these two *Vargas* are given as a single one. So there is a difference in numbering for the first *Kanda*. In the Notes, I have drawn attention to this difference.

For Halayudha's *Abhidhanachintamani*, I have used Aufrecht's edition and for *Sasvata* I have used Weber's edition. For *Trikandasesha*, the Nirnayasagara edition has been used. There is an edition of *Anekarthadhvanimanjari* with *Ekakshrakosa* printed in the Kashi Sanskrit Series. The numbers given in this edition refer to that book for both the works.

There is a reference to *Dharani Kosa* and to *Rudra Kosa*. These lexicons are not now available. There is a reference to Vyadi also, which I could not trace.

In the manuscript, passages from one work are given as from another work. I have drawn attention to all such cases in the Notes. Mistakes observed after the printing of the work are also corrected in the Notes.

The work now presented shows what the Sanskrit language is capable of, how much scope Sanskrit language affords to men's genius and how the intellect of the Indians have responded readily to such opportunities. There is no height to which the intellect of the Indians could not rise, where Indian intellect would feel giddy. This work exhibits a certain aspect of India's intellectual eminence.

The work has little historical value in so far as no names or events are mentioned. But history is some-

thing more than dates and events. As showing a certain side in the life of India, this work has great historical value.

In an Introduction the readers expect a full statement by the editor about the author of the work. Here I have said practically nothing about Kavindracharya. I have nothing to add to what has been said about him in the Introduction to *Kavindrachandrodaya* when the late Hara Datta Sarma edited that work from Poona in 1939, and to what is contained in the Article on Kavindracharya by Prof. P. K. Gode in the Annals of Sri Venkateswara Oriental Institute, Tirupati, vol. I, Part iv (December 1940). Some information about him is also available in the Foreword by Ganganath Jha to the edition of *Kavindracharya List* in the Gaekwad Oriental Series as No. XVII in 1921. Prof. P. K. Gode, who is an authority on authors, works and dates, has kindly added a further note on the great Samnyasin, and it is added here after my Introduction. I am very much indebted to him for this very valuable contribution.

C. KUNHAN RAJA.

Some Evidence about the Location of the Manuscript Library of Kavindracharya Sarasvati at Benares in A. D. 1665.

By

Prof. P. K. Gode, M.A.

In 1941 I published my paper[1] on "Bernier and Kavindracharya Sarasvati at the Mughal Court" in which I tried to prove that the Chief of Benares Pandits with whom Bernier came into intimate contact for about three years after the execution of Dara Shukoh in A.D.- 1659 was identical with the celebrated Kavindracharya Sarasvati, who was responsible for persuading Shah Jahan to abolish the pilgrim tax at Benares and Prayag and who, as a consequence of this achievement, received laudatory addresses in Sanskrit[2] and Hindi[3] from the Sanskrit and Hindi Poets and Pandits of his time Though the weight of evidence gathered by me for proving the above identity was too heavy to be brushed aside, I could not then produce direct and independent evidence in support of this identity. Fortunately for this identity Dr. Tara Chand of the Allahabad University has now brought forth independent confirmatory evidence and I have great pleasure in recording it here for the information of Sanskritists

---

[1] *Vide* Journal of the S. V. Ori. Institute, Tirupati, Vol. I, Part 4, pp. 1-16

[2] Kavindrachandrodaya ed. by M. M. Patkar and H. D. Sharma, Poona Oriental Series No. 60, 1941.

[3] Kavindrachandrika (Bikaner MS); copy kindly supplied to me by Dr. Dashaiatha Sharma.

who have been enchanted by the remarkable persanality of Kavindracharya[1] Sarasvati, since Dr. Ganganath Jha published the Catalogue of Kavindra's library called the *Kavindracarya Sucipatra in the* Gaikwad Oriental Series (No. XVII in 1921.

Dr. Tara Chand in his recent article[2] on *Rafi-ul-Khilaf* of Sitaram Kayastha Saksena of Lucknow states that this work is written by its author on the lines of Dara Shukoh's *Majma-ul-bahrin*[3] explaining that the differences between the religious beliefs of Hindus and Muslims are superficial and based on lack of understanding, for in reality all paths seek God. Sitaram further states that Dara's *Majma-ul-bahrin* was so short that many difficulties remained unexplained and hence he undertook to compose in Persian a commentary on Sri Kavindracharya's *Jnana Sara* which is a Bhasha version of the *Yogavasistha* in Sanskrit. A MS. of Sitarama's work belongs to the Dr. Jha Institute, Allahabad. Sitaram quotes Persian and Arabic texts to show that the teachings

---

[1] Kavindracharya Sarasvati is different from another Hindi writer Kavindra (Born about A.D. 1678) author of रसचन्द्रोदय, विनोद-चन्द्रिका, जोगलीला. His literary career belongs to the period A D. 1719-1746. His name was उदयनाथ; but he was known as कवीन्द्र (See p. 211 of मध्ययुगीन चरित्रकोश by Pt. Chitrao Shastri, Poona, 1937).

[2] *Vide* pp. 7-12 of *Journal of Ganganatha Jha Institute*, Vol. II, Part I (November 1944).

[3] *Vide* my article in *B. I S. Mandal Quarterly*, Vol. 24, pp. 75-78. "Samudra Sangama, a Philosophical work of Dara Shukoh, son of Shah Jahan composed in A.D. 1655." *Samudra-Sangama* is a Sanskrit adaptation of Dara's *Majma-ul-bahrin*. The MS. of *Samudra Sangama* at the B. O. R. Institute, Poona (Govt. Mss. Library) *No. 1043 of 1891-95* is dated *A. C. 1708.*

of the *Yogavasishtha* accord with those of Muslim mystics.[1]

Dr. Tara Chand then mentions (1) the *Kavindracarya Sucipatra*, (2) that *Kavindracandrodaya* edited by M. M. Patkar and the late Dr. H. D. Sharma and (3) my article on *Bernier and Kavindracarya Sarasvati* and observes as follows :—

> "Additional information which confirms Pt. P. K. Gode's suggestion concerning the indentity of the Benares Pandit mentioned in Bernier's *Travels* with Kavindracharya comes from the *Padshah Namah* of Mohammad Waris, which is the completion of the *Padshah Namah* of Abdul Hamid Lahori. The Manuscript of Waris in the Allahabad University Library contains the following passage (p 200 b) under the account of the 24th year of the reign of Shah Jahan when he was weighed at Lahore on attaining the 61st year of his age (according to the Lunar reckoning):—

> "*Kavindra Sanyasi* who is a Darbari has a correct taste and complete mastery in

---

[1]Compare Bernier's remarks (p. 345 of *Travels*, Constable, 1891) on Dara's heresy in his letter to his friend Chapelain, dated *4th October 1667* :—

> "In conclusion I shall explain to you the *Mysticism* of a great sect which has latterly made great noise in *Hindoustan* in as-much as "certain *Pendets* or *Gentile Doctors* had instilled it into the minds of Dara and *Sultan Sujah*, the elder sons of Shah Jahan."

Dhrupad[1] music and Hindi Literary composition. He came to the Court of the Emperor (the protector of the world) and obtained permission for entry. His compositions were found pleasing by the Emperor[2], he was exalted with the award of a horse, a robe of honour, and *two thousand rupees in cash.* In esteem he was raised to the height of the sky."

The above passage is very important at it confirms Bernier's account of Kavindracharya about his status at Shaha Jahan's Court and the pension of Rs. 2,000 given to him by the Emperor and later stopped by Aurangzeb. Secondly the expression "*Kavindra Sanyasi*" is a paraphrase of the name *Kavindracharya Sarasvati* mentioned in all the Sanskrit sources about this important and influential personality at Shah Jahan's Court. It will thus be seen that Dr. Tara Chand's discovery of the above passage harmonizes and strengthens all that we know about this Sanyasi from *Sanskrit*, *Hindi*, *French*

---

[1]Kavindra composed a Hindi work called the *Kavindra Kalpalata.* My friend Dr. Dasharath Sharma has sent me a copy of this work from a Bikaner MS. (in the Anup Sanskrit Library) Among the sections of this Hindi work there are sections in praise of Dara Shukoh and Shah Jahan. The Colophons of these sections refer to *Dhrupada Doha Kavitvani* of Kavindra as follows:—

"इति श्रीसर्वविद्यानिधान-कवीन्द्राचार्य-सरस्वतीविरचितायां कल्पलतायां दारा-साहिविषयकध्रुपददोहा कवित्वानि"

"इति श्री .... कवीन्द्रकल्पलतायां साहिजहांविषयकध्रुवपदानि"

[2]Most probably Shah Jahan must have perused or heard the *Dhrupada Dohas* in the *Kavindra Kalpalata* before sanctioning Rs 2,000 for being paid to Kavindra.

and *Persian* sources. We are now in a position to study more closely and with confidence all the details about Kavindra's life and character disclosed by all these sources jointly and severally. In the present paper I propose to examine the evidence for locating Kavindra's Manuscript Library at Benares on the strength of contemporary sources.[1]

In view of the close contact of Bernier with the Chief of the Benares Pandits now identified with Kavindracharya, Bernier's account of Benares Pandits and Sanskrit learning as recorded in his letter of A.D. 1667 assumes much historical significance. I may note here what Bernier says about the Benares Brahmins and their learned pursuits.—

P. 334 (Travels).—

"The town of Benares, seated on the *Ganges*, in a beautiful situation and in the midst of an extremely

[1] We cannot consider the *Kavindracarya Suci* as a contemporary source for Kavindra's life-history (*Vide NIA*, May 1943, pp. 41-42—my paper on "*The Kavindracarya Suci—Is it a dependable means for the reconstruction of Literary Chronology?*). Dr. Benoytosh Bhattacharya stated (*Bulletin of Rama Varma Research Institute, July 1942* pp 77-91) that "All works mentioned in the Catalogue (*i.e. Kavindracarya Suci)* belong to a period anterior to 1650 A. D." I have pointed out that this statement is misleading because the *Suci* contains many works composed later than A. D. 1700 and ranging in dates from A. D. 1700 to 1859. The *Suci* contains some nucleus of the Kavindra MSS library; but the items forming this nucleus must be verified. There are MSS from Kavindra's library in the Government MSS Library (B. O. R. Institute), the Oriental Institute, Baroda, the Government Sanskrit College, Benares, the Anup Sanskrit Library, Bikaner etc. Some of these MSS bear the endorsement "श्रीसर्वविद्यानिधानकवीन्द्राचार्य-सरस्वतीनां"

fine and rich country, may be considered the general school of the *Gentiles*. It is the *Athens of India*, whither resort the *Brahmens* and other devotees; who are *the only persons who apply their minds to study*. The town contains no colleges or regular classes as in our universities, but resembles rather the schools of the ancients; the masters being dispersed over different parts of the town in private houses, and principally in the gardens of the suburbs, which the rich merchants permit them to occupy. Some of these masters have four disciples, others six or seven, and the most eminent may have twelve or fifteen; but this is the largest number. It is usual for the pupils to remain ten or twelve years under their respective preceptors during which time the work of instruction proceeds but slowly for the generality of them are of an indolent disposition, owing in a great measure, to their *diet* and the *heat* of the country. Feeling no spirit of emulation, and entertaining no hope that honours or emolument may be the reward of extraordinary attainments, as with us, the scholars pursue the studies slowly and without much to distract their attention, while eating their *Kichery*, a mingled mess of vegetables supplied to them by the care of rich merchants of the place."

The foregoing extract gives us a graphic picture of the *Bharatiya Vidya* as pursued at Benares, painted by an acute Frenchman like Bernier and hence it possesses much historical value for any account of Sanskrit learning[1] at Benares in the 17th Century.

[1]From Bernier's account of Sanskrit education current at Benares in A.D. 1665 we turn to the foundation of a Sanskrit College at Benares (*Vide* Dr. S. N. Sen's article on *Sanskrit*

Bernier then proceeds to tell us how *Sanskrit* is taught to students at Benares. Speaking of the Sanskrit language "*the holy and the divine language*" he observes: That it is extremely old, however, it is impossible to deny, the books of their religion, which are of unquestionable antiquity being all written in *Sanskrit.* It has also its authors on *philosophy*, works on *medicine* written in verse,[1] and many other kinds of *books with which a large hall at Benares is entirely filled.*"

College, Benares in Journal of Dr. G. Jha Institute, May 1944, pp. 315—325). Some points from Dr. Sen's paper may be noted here:—

(1) The Sanskrit College or Pathasala was founded by Jonathan Duncan about A.D. 1792.

(2) Kasinatha Pandita was the First Rector or Head Preceptor with seven other professors.

(3) The discipline of the College was to be maintained according to the edicts of Manu.

(4) Kasinatha was later dismissed on account of serious malversation (he entered the name of a fictitious Pandit in his bill to receive his allowance). He was replaced by Jatashankara.

(5) The professors were holding their classes at their residences according to old traditions.

In his article "*Sir John Shore, a Friend of the Poor*" (pp. 31—49 of the above Journal May 1944) Dr. Sen has given us the story of Kanharadasa, probably a student of the above Sanskrit College. This student hailed from Gwalior. His funds were soon exhausted and being in distress he addressed some letters to Sir John Shore (Governor-General) who appears to have helped this student, who was then 26 years old.

1. *Vide* p 338 of Bernier's *Travels*—"On physic they have a great number of small books, which are rather collections of recipes than regular treatises. The *most ancient and the most esteemed is written in verse*". This is possibly a reference to Charakasamhita.

I am of opinion that "a large hall at Benâres" filled with many kinds of books on philosophy, medicine, etc., referred to by Bernier is probably identical with *Kavindracharya's Manuscripts Library*, the subject of the present paper. Bernier tells us further, while speaking of the *Puranas* and *Vedas* that these books "of great bulk" were shown to him at Benares. Speaking of the *Vedas* he says—"They are so scarce that my Agah (Danishmand Khan) notwithstanding all his diligence, has not succeeded in purchasing a copy. The *Gentiles* indeed conceal them with much care, lest they should fall into the hands of the *Mahometans, and be burnt, as frequently has happened*". In his remarks on the Hindu worship of idols Bernier informs us on the following points:—

(1) His visit to Benares while going down the river Ganges.

(2) His visit to Kavindracharya, the chief of *Pendets*.

(3) Description of Kavindra as a Fakire or Devotee—pension of Rs. 2000 (about 1000 crowns) to Kavindra by Shah Jahan—Kavindra a stout, well-made man with a white silk scarf round the waist and a large scarf of red silk on his shoulders as a cloak—Kavindra often seen in the company of the *Omrahs* and before Shah Jahan—Aurangzeb stops the pension of Rs. 2000 on coming to the throne—Kavindra pays constant visits to Danishmand Khan for one year to get this pension renewed through this

Khan—Bernier's "close intimacy with this distinguished personage" and "long and frequent conversations" with him.

(3) Bernier States; "when I visited him (Kavindra) at Benares he was most kind and attentive giving me a collation in the *University library*, to which he invited the six most learned Pendets in the town" for a debate on the worship of idols.

The large hall at Benares filled with Sanskrit manuscripts (p. 334 of *Travels*) is, I believe, identical with the *University library* where Bernier met his friend Kavindra and six most learned Pandits of Benares. If this suggestion is accepted we may be justified in supposing that Kavindra must have deposited all his manuscripts in this hall or *University library*.

Now as regards the location of this library the editor of travels records the following foot-note on pp.—341-342:—

"Tavernier when travelling from Agra to Bengal in 1665, on which journey he was *accompanied by Bernier*, was at Benares on the 11th, 12th and 13th December of that year. He tells us (Tavernier's *Travels*, Vol. ii, pp. 234, 235) that adjoining a great temple on the side which faces the setting sun at midsummer, there is *a house which serves as a college*, which the Raja Jai Singh, the most powerful of the idolatrous princes, who was then in the empire of the great Moghul, has founded for the education of the

> youth of good families. I saw the children of this prince, who were being educated there and had as teachers several *Brahmins*, who tought them to read and write in a language, which is reserved to the priests of the idols, and is very different from that spoken by the people."

If the above identification of the *University library* where Bernier met Kavindracharya at Benares is correct, we get the following equation of three different sites at Benares.

Large hall with MSS seen *at Benares* by Bernier	=	University library where *Bernier* met Kavindra and six other Pandits for debate on idol-worship.	=	The College near a temple where Mirza Raja Jai Singh's sons were being educated as stated by *Tavernier*.

Evidently the college founded by Mirza Raja Jai Singh served as the home for the MSS collection of Kavindarcharya Sarasvati, who being a Fakir or Sanyasi had not a private house with a private his own as modern Orientalists with fat s sess. Kavindra carried on his disinterested of knowledge in the interest of Hindu religion and culture and thus attained a supreme position among the Benares Pandits of his time as amply vouched by the addresses in the Sanskrit *Kavindrachandrodaya* and the Hindi *Kavindrachandrika*, a MS of which has been recently discovered at Bikaner. I have now to request our Benares scholars to identify the exact site of Mirza Raja Jai Singh's college for his sons referred to by Tavernier and seen by him in 1665. If the site of this college can be exactly identified we may regard it as the site for the location of Kavindra-

charya's MSS library[1] at Benares on the strength of evidence recorded in this paper from contemporary sources *viz.* Bernier's *Travels* and Tavernier's Travels, which are sufficiently trustworthy for our present purpose.

---

[1] I note here some MSS from this Library :—

(1) The Catalogue of Anup Sanskrit Library (by C. K. Raja and K M. K. Sarma, Bikaner, 1944) contains the following MSS page 82—MS of Kalikapurana (folios 1—237) On the first and last pages :—"श्रीसर्वविद्यानिधानकविन्द्राचार्यसरस्वतीभिर्युवराजश्रीभावासिंहाय दत्तम्". We must identify भावासिंह. Page 83–MS of Devipurana–Owner—कवीन्द्राचार्य.

(2) B.O.R. Institute (Govt. MSS). No. 762 of 1891—95—MS of Tattvaloka of Janardana dated Samvat 1514= A.-D. 1458—endorsed "श्रीमद्विद्यानिधान कवि आचार्य सरस्वतीनां वेशान्त तत्त्वलोकः"

(3) There are some Kavindra MSS in the Oriental Institute Library, Baroda (*Vide* p. VIII of Introduction to Kavindracarya Sucipatra G. O. S. Baroda, 1921). On p. IX Mr R A. Shastri states that he saw at Surat a MS of *Dharma* Pravritti (now in the Oriental Institute, Baroda) with a verse at the end which when rendered into English reads as follows :—

"In the blessed year of 1713 (1657 A. D.) in the month of *Arjuna* (March and April) on the fifth day of the bright fortnight on Tuesday, by me named Sri Kantha was copied Dharma Pravrtti in the Kavindra house" (No. 10544 of Ori. Institute, Baroda) I reserve for a later occasion a verification of this verse and the location of Kavindra house mentioned therein. As Mr. Shastri has not quoted the Sanskrit original of the above translation I am unable to verify the exact significance of "Kavindra house" and its location

जगद्विजयच्छन्दः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीगणेशं भवानीशौ नत्वा टीका विरच्यते ।
कवीन्द्राचार्यरचिते जगद्विजयदण्डके ॥

१ जय जय

दण्डकान्तस्थेन शिववाचकेन मशब्देन अन्वयः । म हे शिव जय जय सर्वोत्कर्षेण वर्तस्व वर्तस्व ॥
कथंभूतः—

२ चण्डद्युतिजयचण्ड

चण्डद्युतिः सूर्यः । तस्य जये चण्डः तीव्रः । तस्य संबोधनम् । एवं अग्रेऽपि सर्वत्र संबोधनान्तं बोध्यम् ॥

३ प्लुतरिपुचण्ड

प्लुङ् गतौ (१. १००७) प्लुतः गतः रिपुः शत्रुः चण्डः दैत्यः यस्मात् । देवीरूपेण शिवेनैव मारितत्वात् ॥

४ भ्रंशितचण्ड

भ्रंशु अधःपतने (४. ११५) णिजन्तात् क्तः । भ्रंशिताः नाशिताः चण्डाः यमदासाः येन ॥

५ प्रणुदितचण्ड

णुद प्रेरणे (६. २, १३२) आदिकर्मणि क्तः (३. ४, ७१) उदुपधात् (१. २. २१) इति वा कित्त्वम् । प्रकर्षेण नुदिताः उत्पादिताः चण्डाः शङ्खपुष्पाः येन । लोकोपकारकत्वात् ॥

६ क्षोभितचण्ड

क्षोभिताः क्षोभयुक्ताः कृताः चण्डाः कोपनाः येन ॥

७ व्यासितचण्ड

विशेषेण आसिता। असु क्षेपणे (४. १००) णिजन्तः। विक्षेपिता चण्डा धनहरी सुगन्धिद्रव्यविशेषः येन ॥

८ क्ष्विद्यद्चण्ड

ञिक्ष्विदा स्नेहनमोचनयोः (१. ७८०, ४. १३४) क्ष्विद्यतां स्निह्यतां प्रचण्डः शान्तः।

चण्डो दैत्यान्तरे तीव्रे चण्डो दासे यमस्य च।

चण्डा धनहरी शङ्खपुष्प्योश्चण्डोऽपि कोपने। (४३— ६)

इति विश्वः॥

९ स्फुरत्प्रचण्ड

स्फुरत् शोभमानं प्रचण्डं उदरं यस्य। सामुद्रिकलक्षणोपेतत्वात् ॥

१० त्रुटत्प्रचण्ड

त्रुट छेदने (६. ८२, १०. १५६) त्रुटत् प्रचण्डं पश्चवयवः यस्मात्। गरिमसिद्ध्याक्रान्तत्वेन नन्दिना दुर्वहत्वात् ।

११ क्षमाप्रचण्ड

क्षमया पृथ्व्या प्रचण्डः दुर्वहः। तृतीया (२. १. ३०) इति योग-विभागात् सुप्सुपा (२. १. ४) इति वा समासः॥

१२ श्वसत्प्रचण्ड

श्वसन्तः जीवन्तः प्रचण्डाः श्वेतकरवीराणि यस्य। अतिप्रियत्वेनाधाने समारोपितत्वात् ॥

१३ ध्रुवप्रचण्ड

ध्रुवः चिरजीवित्वात्। प्रचण्डः प्रतापी। कर्मधारयः।

प्रचण्डमुद्गरे विद्यात् पशोरवयवेऽपि च।
प्रचण्डो दुर्वहे श्वेतकरवीरे प्रतापिनि। (४५-२६)

इति विश्वः॥

१४ श्रीभुजदण्डश्रयिकोदण्डप्राहितदण्ड

श्रीः सरलद्रुमः। तदाकारो यो भुजदण्डः। मध्यमपदलोपी कर्मधारयः। तं श्रयति। ईदृशः यः कोदण्डः कार्मुकं तेन प्राहितः प्रापितः दण्डः करः येन। लक्ष्मीसरस्वतीधीत्रिवर्गसंपद्विभूतिशोभासु उपकरणवेषरचनाविधासु च श्रीरिति प्रोक्तम्। इति व्याडिः।

श्रीर्वेषरचनाशोभाभारतीसरलद्रुमे।
लक्ष्म्यां त्रिवर्गसंपत्तौ वेषोपकरणे मता। (१२५-२)

इति विश्वः॥

१५ भ्रमिकोदण्डद्रुतकोदण्ड

भ्राम्यतीति भ्रमी। शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् (३. २ १४१) तादृक् यः कोदण्डः भ्रूलता तेन। द्रु गतौ (१. ६६२) ये गत्यर्थाः ते प्राप्त्यर्थाः इति न्यायात् द्रुतः प्राप्तः कोदण्डः देशभेदः येन।

कोदण्डो भ्रूलतायां स्याद्देशभेदे च कार्मुके। (४५-२६)

इति विश्वः॥

१६ प्रबलितदण्डप्रोहितदण्डत्रासितदण्ड

प्रबलितः। गत्यर्थ (३. ४.७२) इति कर्तरि क्तः। प्रबलो यो दण्डः सैन्यं तस्य प्रकर्षेण ऊहितः तर्कित' यः दण्डः व्यूहभेदः तेन त्रासितः दण्डः यमः येन॥

१७ स्वीकृतदण्ड

स्वीकृतः अङ्गीकृतः दण्डः संयमः येन।

१८ क्ष्मातलदण्ड

क्ष्मातले पृथ्वीतले दण्डः प्रशस्तः। सप्तमी (२. १. ४०) इति योगविभागात् सुप्सुपा (२. १. ४) इति वा समासः॥

१९ स्कन्दनदण्ड

स्कद्यते अनेन इति स्कन्दनः। अर्थात् शत्रूणाम्। शोषणः दण्डः अभिमानः यस्य॥

२० प्रोद्धुरदण्डप्रुतमहिदण्ड

प्रोद्धुराः प्रचण्डाः ये दण्डाः अश्वाः तैः। प्रुङ् गतौ (१. १००६) प्रुताः प्राप्ताः मह्याः पृथिव्याः दण्डाः कोणाः येन॥

२१ प्रोद्भुटदण्ड

प्रकर्षेण उद्भुटः दण्डः लगुडः यस्य॥

२२ म्लायितदण्ड

म्लायिताः म्लानिं प्रापिताः प्रभाभिः दण्डाः चण्डांशोः॥

२३ स्तिमिजलदण्डद्रावकदण्ड

स्तिमिः समुद्रः। तस्य जलस्य दण्डेन कलापरिमाणभेदेन द्रावकः क्षोभकः दण्डः मन्थानः यस्य।

दण्डो यमे मानभेदे लगुडे यमसैन्ययोः।
व्यूहभेदे प्रकाण्डेऽश्वे कोणमन्थानयोरपि
अभिमाने ग्रहे दण्डश्चण्डांशोः पारिपार्श्विके। (४४-१२, १३)

इति विश्वः॥

२४ क्षितिमार्तण्ड

क्षितौ पृथिव्यां मार्तण्डः सूर्यः। तद्रूपः।

क्षितिर्निवासे मेदिन्यां स्थानमात्रे तथा क्षये। (६०-५०)

इति विश्वः॥

२५ स्तुतमार्तण्ड

स्तुतः स्तुतिविषयीकृतः। अर्थात् पार्वत्याः। मार्तण्डः क्रोडः यस्य।

मार्तण्डस्तपने क्रोडे।(४५-२८)

इति विश्वः॥

२६ स्थितजगदण्ड

स्थितं जगदण्डं ब्रह्माण्डं यस्मिन्॥

२७ द्रवदहृदण्ड

द्रवन्ति द्रवीभवन्ति अहृदां शत्रूणां अण्डानि मुष्का यस्मात्।

अण्डं खगादिकोशे स्यान् मुष्के वीर्येऽपि च क्वचित्।(४३-७)

इति विश्वः॥

२८ प्रवलदुदण्ड

प्रकर्षेण वलत् बहुभवत् उत्कृष्टं अण्डं वीर्यं पराक्रमः यस्य॥

२९ श्रितनवखण्ड

श्रिता आश्रिता नव नवावयवाः खण्डाः भारतादयः यम्॥

३० प्रगलितखण्डस्फिरमणिषण्डप्रविहितगण्ड

प्रकर्षेण गलितः गतः खण्डः मणिदोषः येषां ते। ईदृशाः स्फिराः स्फाराश्च ते मणयश्च। तेषां षण्डः समूहः। तेन प्रविहितः कृतः गण्डः भूषणं येन।

स्यात् खण्डः शकले चेतुविकारमणिदोषयोः।
गण्डः कपोले पिटके योगभेदे च गण्डके।
गण्डः प्रवीरे चिह्ने स्यादश्वभूषणबुद्बुदे।(४३-७, ८)

इति विश्वः।

षण्डं पद्मादिसंघाते षण्डः स्यात् पुंसि गोपतौ।(४४-१०)

इति विश्वः॥

३१ द्युतखलखण्ड

द्युयु अभिगमने (२. ३१) द्युयुतः अभिगतः खलानां खलकर्मणां खण्डः खण्डनं येन ॥

३२ स्वादितखण्ड

ष्वद आस्वादने (१. १८, १०. २६३) णिजन्तः। स्वादितः रुचिविषयीकारितः खण्डः शर्करा येन ॥

३३ त्रिजगदखण्डस्फुरितगुणौघश्रीश्रीखण्ड

त्रिजगति अखण्डं यथा स्यात् तथा स्फुरिताः देदीप्यमानाः गुणौघाः गुणसमूहाः श्रिया शोभया युक्ताः श्रीखण्डाः चन्दनाः इव यस्य।

वेधको मालयस्तु स्याच्छ्रीखण्डो रौहिणश्च सः।

इति चन्दनपर्याये त्रिकाण्डशेषः। अखण्डं स्फुरिताः इत्यत्र सुप्सुपा (२. १. ४) इति समासः। त्रिजगत्यखण्डस्फुरिताः इत्यत्र सप्तमी (२. १. ४०) इति योगविभागात् सुप्सुपा (२. १. ४) इत्येव वा। गुणौघाः श्रीश्रीखण्डाः इव इत्यत्र उपमितं व्याघ्रादिभिः (२. १. ५६) इति। पश्चाद्बहुव्रीहिः ॥

३४ व्यवसितषण्ड

व्यवसितः व्यवसायं प्राप्तः षण्डः गोपतिः वृषभः यस्मात्।

३५ क्षितपाखण्ड

क्षि क्षये (१. २५५) क्षिताः क्षयं प्राप्ताः पाखण्डाः दाम्भिकाः यस्मात् ॥

३६ स्तावकगण्ड

स्तावकाः स्तुतिकारकाः गण्डाः प्रवीराः यस्य ॥

३७ भ्राजितगण्ड

भ्राजितौ शोभितौ गण्डौ कपोलौ यस्य ॥

३८ स्तोचितगण्ड

ष्टुच प्रसादे (१. १८८) स्तोचितः प्रसन्नः गण्डः चिह्नं यस्य ॥

३९ व्यापृतगण्ड

व्यापृतः लोके प्रसिद्धः गण्डः योगभेदः यस्मात् ॥

४० श्लथरिपुगण्ड

श्लथाः शिथिलाः रिपूणां गण्डाः अश्वाः यस्मात् ।

४१ श्वसनितगण्ड

श्वस प्राणने (२. ६०) श्वसनं जीवनम् । तत् संजातं येषां ते श्वसनिताः गण्डाः बुद्बुदाः शरीराद्यकारणीभूताः सांख्यप्रसिद्धाः यस्मात् ॥

४२ द्रावितगण्ड

द्रावितः गमितः । अर्थात् नाशितः । गण्डः रोगविशेषः येन ॥

४३ ह्लादकगण्ड

ह्लादकः सुखदः गण्डः नदविशेषः यस्य ॥

४४ प्रविजितगण्ड

प्रकर्षेण विजिताः गण्डाः खड्गिनः येन ॥

४५ क्षोदितगण्ड

क्षुदिरु संपेषणे (७. ६) णिजन्तः । क्षोदिताः संपेषिताः गण्डाः अह्राः प्रतिकूलाः येन ।

गण्डः स्यात् पुंसि खड्गिनि ।
ग्रहयोगप्रभेदेऽपि वीथ्यङ्गे पिटकेऽपि च ।
चिह्नवीरकपोलेषु हयभूषणबुद्बुदे । (४१-८, ९)
इति मेदिनी ॥

४६ क्षितपोगण्ड

क्षि निवासगत्योः (६. ११४) क्षिताः निवासं प्राप्ताः पोगण्डाः भीरवः यस्मात् ॥

४७ क्षितपोगण्ड

क्षिताः गताः पोगण्डाः विकलाङ्गाः। शरणार्थं इत्यर्थः।

४८ क्षितपोगण्ड

क्षि क्षयैश्वर्ययोः। क्षिताः ऐश्वर्यविशिष्टाः पोगण्डाः राजसूनवः यस्मात्।

पोगण्डः शिशुके प्रोक्तो विकलाङ्गे तु भीरुके। (४६-३६)

इति विश्वः।

विकलाङ्गस्तु पोगण्डः। (११६५)

इत्यमरः।

पोगण्डो विकलाङ्गकः। (२-२३२)

इति हलायुधः।

४९ त्रिदशभरण्डश्लाघितपण्ड

त्रिदशानां देवानां ये भरण्डाः स्वामिनः तैः श्लाघिता स्तुता पण्डा बुद्धिः यस्य।

पण्डः शौण्डे धियि स्त्री स्यात्। (४१-१८)

इति मेदिनी ॥

५० त्रस्यदपण्ड

त्रसी उद्वेगे (४. १०) त्रस्यन्तः त्रासं प्राप्नुवन्तः अपण्डाः वीराः यस्मात् ॥

५१ त्वक्षितभण्ड

त्वक्षू तनूकरणे (१. ६८६) ऊदित्त्वात् वेट्। त्वक्षितः तनूकृतः भण्डः वृद्धनाभिः येन ॥

५२ न्यक्कृतभण्ड

न्यक्कृताः तिरस्कृताः भण्डाः पामरजातयः येन ।

भण्डः पामरजातौ स्याद्वृद्धनाभौ च वाच्यवत् । (४४-१३)

इति विश्वः ॥

५३ भ्रस्तसरण्ड

भ्रंसु अधःपतने (१. ७६२) यस्य विभाषा (७. २. १५) इति नेट् । भ्रस्ताः अधःपतिताः सरण्डाः धूर्ताः यस्मात् ॥

५४ द्वेषिसरण्ड

द्वेषिणः अप्रियाः सरण्डाः भूषणान्तराणि यस्य । प्रियसर्पमात्र-भूषणत्वात् ।

५५ क्षुण्णसरण्ड

क्षुण्णः अभ्यस्तः सरण्डः पन्थाः यस्य ।

सरण्डः सरटे धूर्ते सरण्डो भूषणान्तरे ।

सरण्डो द्वे भुजङ्गानां मार्गे गोमयमण्डले । (४५-३०)

इति विश्वः ॥

५६ म्लक्षितमण्ड

म्लक्ष अदने (१०. १२०) म्लक्षितः भक्षितः मण्डः शाकविशेषः येन ॥

५७ स्वर्दितमण्ड

स्वर्द आस्वादने (१. १९) स्वर्दिता आस्वादिता मण्डा धात्री येन ॥

५८ व्यञ्जनमण्ड

व्यञ्जनं अवयवः मण्डः सारः यस्य । तदीयलिङ्गस्य अतिपूज्यत्वेन लिङ्गपुराणादौ उक्तेः ।

व्यञ्जनं मेहने चिह्ने श्मश्रुण्यवयवेऽपि च । (६१-७७)

इति विश्वः ॥

५९ प्रपीतमण्ड

प्रकर्षेण पीतः मण्डः पक्कभक्तजलं येन। योगिरूपत्वात् ॥

६० व्यञ्जनमण्ड

व्यञ्जनं श्मश्रु मण्डं भूषणं यस्य।

मण्डं मस्तुनि शाके च मण्डः स्यात् सारपिच्छयोः।
एरण्डे भूषणे चाथ मण्डा धात्र्यामुदीरिता। (४४-१९)

इति विश्वः ॥

६१ भ्राशिशिखण्ड

टुभ्राशृ दीप्तौ (१. ८७६) ग्रह्यादित्वात् (३. १. १३४) णिनिः। भ्राशी शोभमानः शिखण्डः चूडा यस्य ॥

६२ त्रखितशिखण्ड

त्रख गतौ (१. १४८) त्रखितः प्राप्तः शिखण्डः मयूरपिच्छः यम्।

शिखण्डो बर्हचूडयोः। (४५-२८)

इति विश्वः ॥

६३ प्रियतमरण्ड

प्रियतमा रण्डा मूषिकपर्णी ओषधिविशेषः यस्य ॥

६४ स्खलदेरण्डद्रुमसमवैरिप्ररुदितरण्ड

स्खलन्तः नश्यन्तः ये एरण्डद्रुमाः तत्समाः ये वैरिणः तेषां प्रकर्षेण रुदिताः रोदनवत्यः रण्डाः विधवाः यस्मात् ॥

६५ क्षारितरण्ड

क्षर संचलने (१. ९०४) णिजन्तः। क्षारिता दूरीकृता रण्डा पांसुला स्वैरिणी येन।

रण्डा मूषिकपर्ण्यां स्याद्विधवायां च योषिति। (४५-२३)

इति विश्वः।

रण्डापि पांसुलायां स्यात्। (४२-२४)

इति मेदिनी ॥

६६ क्षोणिवरण्ड

क्षोण्याः पृथिव्याः वरण्डः अभ्यन्तरः । अन्तराधारकः इति यावत् ॥

६७ प्रमदवरण्ड

प्रमदसंमदौ हर्षे (३. ३. ६८) प्रमदानां हर्षाणां वरण्डः समूहः । तद्रूपः ।

६८ श्लिट्प्रत्यण्डस्नुप्रत्यण्ड

श्लिष आलिङ्गने (४. ७७) क्विप् । श्लिष्यन्ति ते श्लिषः । तादृशाः प्रत्यण्डाः गन्धकीटाः येषु तादृशाः ये स्नवः सानवः तेषु प्रत्यण्डाः गन्धमृगाः यस्य ।

प्रत्यण्डो गन्धकीटेऽपि तथा गन्धमृगे स्मृतः । (४५-२८)

इति विश्वः ।

स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियाम् । (६४२)

इत्यमरः ॥

६९ प्रणड्वरण्ड

प्रकर्षेण नश्यति इति प्रणट् वरण्डः मुखरोगः यस्मात् ॥

७० प्रशितवरण्ड

शिञ् निशाने (५. ३) प्रकर्षेण शितः तीक्ष्णीकृतः वरण्डः खड्गः यस्य ।

७१ त्रातवरण्ड

त्रैङ् पालने (१. १०१४) त्राताः रक्षिताः वरण्डाः सारिकाः येन ।

७२ प्रेष्ठवरण्ड

अतिशयेन प्रियाः प्रेष्ठाः । अतिशायने तमबिष्ठनौ (५. ३. ५५) इति इष्ठनि प्रियस्थिर (६. ४. १५७) इति प्रादेशः । वरण्डाः धेनवः यस्य ।

वरण्डोऽभ्यन्तरे वेदौ सन्दोहमुखरोगयोः । (४५-२७)

इति विश्वः ।

वरण्डा सारिका वर्तिखङ्गधेनुषु कथ्यते । (४३-३६)

इति मेदिनी ॥

७३ स्थेष्ठतरण्ड

स्थेष्ठाः अतिशयेन स्थिराः तरण्डाः भद्रवस्तूनि यस्मात् ।

तरण्डो बडिशीसूत्रे भद्रवस्तुनि भेलके । (४५-२७)

इति विश्वः ॥

७४ म्लाशितफण्ड

टुम्लाश्ट दीप्तौ । म्लाशितः शोभितः फण्डः उदरं यस्य ॥

७५ व्यापत्तटिनीप्रौढतरण्ड

विशिष्टा आपत् व्यापत् । सैव तटिनी नदी । तस्यां प्रौढः उत्कृष्टः तरण्डः नौः ।

७६ प्रहतवितण्ड

प्रहता दूरीकृता वितण्डा कथाविशेषः येन ॥

७७ न्यस्तवितण्ड

न्यस्ता दूरीकृता वितण्डा करवीरी येन ॥

७८ ग्रस्तवितण्ड

ग्रसु अदने (१. ६६१) ग्रस्ता भक्षिता वितण्डा शाकविशेषः येन।

७९ ग्रासितवितण्ड

ग्रस ग्रहणे (१०. २०६) चुरादावदन्तः । ग्रसिता गृहीता दिगम्बरत्वात् शयनोपवेशनार्थं वितण्डा शिला येन ।

८० श्रिण्मार्तण्डश्लिण्मार्तण्ड

श्रिषु श्लिषु दाहे (१. ७३३, ७३४) क्विप्। श्रिट् दाहकः यः मार्तण्डः सूर्यः तस्यापि श्लिट् दाहकः मार्तण्डः क्रोडः यस्य।

मार्तण्डस्तपने क्रोडे। (४५-२८)

इति विश्वः॥

८१ प्रभुभेरुण्ड

प्रभूणां राज्ञाम्। अर्थात् पापीनाम्। भेरुण्डः भीमदर्शनः॥

८२ स्तुद्भेरुण्ड

स्तौति इति स्तुत्। स्तोत्री भेरुण्डा देवताविशेषः यम्॥

८३ प्रुड्भेरुण्ड

प्रुष स्नेहने (६. ५५) क्विप्। प्रुष्णाति इति प्रुट्। स्नेहयुक्। भेरुण्डा यक्षिणीभेदः यस्मिन्।

भेरुण्डो भीमदर्शने।

भेरुण्डा देवताभेदे यक्षिण्यामपि चेष्यते। (४५-३२)

इति विश्वः॥

८४ क्षितिवारुण्ड

क्षितौ निवासे वारुण्डः सेकपात्रम्॥

८५ च्युद्वारुण्ड

च्युङ् गतौ (१. १००४) च्यवेते तौ च्युतौ वारुण्डौ दृक्कर्णमले यस्य।

वारुण्डः सेकपात्रे स्यान् मले दृक्कर्णयोरपि। (४५-३३)

इति विश्वः॥

८६ प्रियजलरुण्ड

प्रियाः हृद्याः जलरुण्डाः सर्पाः यस्य। प्रीञ् तर्पणे कान्तौ वा (६. २) इगुपध (३. १. १३५) इति कः।

प्रियो धवे च हृद्ये च वृद्धिनामौषधेऽपि च। (११५-६)

इति विश्वः॥

८७ क्षितजलरुण्ड

क्षिणु हिंसायाम् (८. ४) क्तः। अनुनासिकलोपः। क्षिताः नाशिताः जलरुण्डाः पयोरेणवः येन॥

८८ स्वृतजलरुण्डप्रभरितकुण्डप्रपिब

ऋ गतौ (३. १६) सुतरां ऋताः गताः ये जलरुण्डाः जलप्रवाहाः तैः। भृ भरणे (६. २१) प्रकर्षेण भरितानि पूर्णानि यानि कुण्डानि पिठराः तेषु प्रकर्षेण पिबति। सुप्सुपा (२. १. ४) इति समासः। पाघ्रा (३. १. १३७) इति शः। पिबादेशः (७. ३. ७८)

जलरुण्डो जलावर्ते पयोरेणौ भुजङ्गमे। (४६-३६)

इति विश्वः॥

८९ सुकुण्ड

सुष्ठु कुण्डानि देवजलाशयाः यस्य॥

९० व्युदसितकुण्ड

अस गत्यादिषु (१. ६३४) व्युत्पूर्वः। विशेषेण उदसिताः दूरीकृताः कुण्डाः जारजाः येन॥

९१ प्रवरितकुण्ड

वृ भरणे (६. २०) प्रकर्षेण वरितानि भृतानि कुण्डानि अग्न्यालयाः येन॥

९२ द्रूभृतकुण्डप्रद

द्रूः हिरण्यम्। तेन भृतानि पूर्णानि यानि कुण्डानि मानभेदाः तेषां प्रदः दाता। आतश्चोपसर्गे (३. १. १३६) इति कः।

कुण्डमग्न्यालये मानभेदे देवजलाशये।

कुण्डी कमण्डलौ जारात् पतिवत्नीसुते पुमान्।

पिठरे तु न ना। (४०-४, ५)

इति मेदिनी ।

कुण्डं देवजलाधारे पिटके च कमण्डलौ ।

कुण्डी कुण्डः स्मृतो जारात् पतिवत्नीसुते पुमान् । (४४-११)

इति विश्वश्च ॥

१३ वरशुण्ड

वराः उत्कृष्टाः शुण्डाः जलहस्तिन्यः यस्मात् ॥

१४ प्रदलितमुण्डप्रमथनरौद्रप्रक्षरशुण्ड-भ्रमिधरघुण्डप्रसभसशुण्डद्विपवरमुण्ड

प्रकर्षेण दलितानि । मुण्डः दैत्यः । तद्वत् प्रमथ्नन्ति ते प्रमथनाः । नन्द्यादित्वात् (३. १. १३४) ल्युः । तादृशानाम् । प्रकर्षेण क्षरन्ति ते प्रक्षराः । पचाद्यच् (३. १. १३४) शुण्डाः मदनिर्भराः । तादृशानाम् । भ्रमयः भ्रमणानि । तेषां धराः धारकाः घुण्डाः भ्रमराः येषु तादृशानाम् । प्रकर्षेण भाभिः सहिताः प्रसभाः । तादृशानाम् । शुण्डाभिः सहिताः सशुण्डाः । तादृशानाम् । द्विपेषु हस्तिषु वराः श्रेष्ठाः । तेषां मुण्डानि येन ॥

१५ स्मितचामुण्ड

ष्मिङ् ईषद्धसने (१. ६६६) स्मिता ईषद्धास्ययुक्ता चामुण्डा देवी यस्मिन् ॥

१६ त्याजितशुण्ड

त्याजिता त्यागविषयीकारिता शुण्डा मदिरा येन ॥

१७ प्रीणितशुण्ड

प्रीञ् तर्पणे (१०. २९३) धूञ्प्रीञोर्नुग्वक्तव्यः (वा. ७. ३. ३७) इति नुक् । प्रीणिताः तोषिताः धनदानादिना शुण्डाः वारयोषितः । अर्थात् स्ववेंश्याः उर्वशीमुखाः । येन ॥

१८ घ्रापितशुण्ड

घ्रापिता घ्राणविषयीकारिता शुण्डा नलिनी येन ।

शुण्डापि जलहस्तिन्यां मदिराकरिहस्तयोः ।
नलिन्यां वारयोषायां शुण्डस्तु मदनिर्झरे । (४५-२४)

इति विश्वः ।

मुण्डो दैत्यान्तरे राहौ मूर्धमुण्डितयोरपि । (४४-१७)

इति विश्वः ॥

९९ क्षितपरतुण्ड

क्षिणु हिंसायाम् (८. ४) क्षितानि हतानि परेषां शत्रूणां तुण्डानि मुखानि येन ।

वक्त्रास्ये वदनं तुण्डम् । (१२५१)

इत्यमरः ॥

१०० व्युपहतमुण्ड

विशेषेण उपहतः ताडितः मुण्डः राहुः येन ॥

१०१ व्युपरतहुण्ड

विशेषेण उपरता नष्टा हुण्डा संघातः यस्मात् । हुड संघाते (६. १०२) गुरोश्च हलः (३. ३. १०३) इति अप्रत्ययः । स्त्र्यधिकारात् यप् ॥

१०२ द्रवसितमुण्ड

द्रवस् परितापपरिचरणयोः । द्रवसिताः परिचरणं प्राप्ताः मुण्डाः सन्यासिनः यस्मिन् ॥

१०३ प्रोन्निद्राण

प्रकर्षेण उन्निद्राणः जागरूकः ॥

१०४ क्षिप्रविमान

क्षिप्रः शीघ्रगामी विमानः यस्य ।

व्योमयानं विमानोऽस्त्री । (६५)

इत्यमरः ॥

१०५ छर्पितयान

छृप संदीपने (१०. २७७) छर्पितं संदीप्तं यानं गतिः यस्य ।
  यानं गतौ वाहने च । (८५-७)
इति विश्वः ॥

१०६ ग्रावशयान

ग्राव्णि पर्वते
  ग्रावाणौ शैलपाषाणौ (२५४६)
इत्यमरः । शेते असौ शयानः ॥

१०७ क्ष्मायितहान

क्ष्मायी विधूनने (१. ५१५) णिजन्तः । क्ष्मायितं विधूनितं हानं हानिः येन ॥

१०८ ब्रह्मसमान

ब्रह्म शुद्धं चैतन्यम् । तेन समानः समः ॥

१०९ प्रमासमान

प्रमया यथार्थज्ञानेन समानः एकः अद्वितीयः ॥

११० व्योमसमान

व्योम आकाशः । तद्वत् समानः सन् नित्यत्वादिना ।
  ब्रह्म तत्त्वतपोवेदे न द्वयोः पुंसि वेधसि ।
  ऋत्विग्योगभिदोर्विप्रे (८९-९६, ९७)
इति मेदिनी ।
  समानाः सत्समैके स्युः (२५८९)
इत्यमरः ॥

१११ त्रिगुणनिदान

त्रयो गुणाः यस्मिन् निदानं आदिकारणम् । त्रयाणां गुणानां समाहारः त्रिगुणम् । तस्य निदानं इति वा ॥

११२ प्रलयितदान

लीङ् श्लेषणे (४. ३१) णिजन्तः। उपसर्गवशान्नाशेऽर्थे वृत्तिः। प्रलयितं नाशितं दानं खण्डनं येन। दो अवखण्डने (४. ४०) ल्युट्॥

११३ प्रायितदान

प्रीङ् प्रीतौ (४. ३६) णिजन्तः। प्रायितं प्रीतिविषयीकारितं दानं वितरणं येन॥

११४ ज्ञप्तिनिधान

ज्ञप्तिः ज्ञानम्। तस्याः निधानं निधिः॥

११५ द्रुमसन्तान

द्रुमेषु वृक्षेषु सन्तानः कल्पवृक्षः॥

११६ त्रिजगत्प्राण

त्रिभ्यो जायन्ते इति त्रिजाः ब्रह्मादयः। पञ्चम्यामजातौ (३. २. ९८) इति जनेर्डः। तान् गच्छन्ति ते त्रिजगतः। क्विपि गमः क्वौ (६. ४. ४०) इत्यनुनासिकलोपे तुक्। ईदृशाः प्राणाः यस्य। तदात्मकत्वात्॥

११७ स्तकदुपमान

स्तक प्रतिघाते (१. ८१६)। स्तकन्ति प्रतिघातं प्राप्नुवन्ति उपमानानि सादृश्यानि यस्य॥

११८ स्वरदनुमान

स्वृ शब्दोपतापयोः (१. ९७१) स्वरत् शब्दायमानं अनुमानं यस्य॥

११९ स्मयगीर्वाणश्रुतियुतगान

स्मयाः गायनाः ये गीर्वाणाः देवाः तेषां श्रुतिभिः स्वरारम्भकावयवैः शब्दविशेषैः युतं गानं गीतं यस्य। श्रुतिनिरूपणं सङ्गीतशास्त्रे।

प्रथमश्रवणाच्छब्दः श्रूयते ह्रस्वमात्रकः।
स श्रुतिः संपरिज्ञेया स्वरावयवलक्षणा।

इति॥

१२० ध्वनितपुराण

ध्वनितानि कथितानि पुराणानि येन ।

१२१ प्रथितपुराण

प्रथ प्रख्याने (१. ८०२, १०. १६) कर्तरि क्तः । प्रथितः विख्यातः । पुराणः अनादिः । कर्मधारयः ॥

१२२ प्रसिताधान

प्रकर्षेण सितं श्वेतं आधानं स्थानं यस्य । कैलासवासित्वात् ॥

१२३ प्रसिताधान

षिञ् बन्धने (५. २, ६. ५) प्रकर्षेण सितं बद्धं अग्न्याधानादि येन ॥

१२४ त्रिविधज्ञान

त्रिविधं भूतभविष्यद्वर्तमानवस्तुविषयकं ज्ञानं यस्य ॥

१२५ क्रथिताज्ञान

क्रथ हिंसायाम् (१. ८३८) क्रथितं नाशितं अज्ञानं अविद्या येन । लोकानां इति भावः ॥

१२६ स्मृतविज्ञान

स्मृतं स्मृतिविषयीकृतं मन्वादिभिः विज्ञानं शिल्पादिविषयकं ज्ञानं यस्य । यद्वा स्मृतानि स्मृतयः । तेषु विज्ञानं यस्य ॥

१२७ स्तरितग्लान

स्तृञ् आच्छादने (६. १४) स्तरितं आच्छादितं ग्लानं ग्लानिः येन ॥

१२८ स्फुटमम्लान

स्फुटं प्रव्यक्तं अम्लानः हृष्टः ॥

१२९ स्मितपरिधान

स्मिङ् अनादरे (१०. ३७) स्मितं अनादृतं परिधानं आच्छादनं येन।

अन्तरीयोपसंव्यानपरिधानान्यधोंऽशुके। (१३०७)

इत्यमरः॥

१३० स्फुटदुद्यान

स्फुट विकसने (१. २७६, ६. ८०) स्फुटन्ति विकासं प्राप्नुवन्ति उद्यानानि उपवनानि यस्य।

पुमानाक्रीड उद्यानम् (६५४)

इत्यमरः॥

१३१ म्रदितविगान

म्रदू मर्दने (१. ८०४) म्रदितं मर्दनविषयीभूतं विगानं निन्दा यस्मात्॥

१३२ त्रिपथपुनान

त्रयाणां पथां समाहारः त्रिपथम्। तस्य। पुनीते असौ पुनानः। शेषषष्ठ्या समासः॥

१३३ द्विषल्लुनान

द्विषतां शत्रूणाम्। लुनीते असौ लुनानः॥

१३४ त्रिपुरधुनान।

तिसृणां पुरां समाहारः त्रिपुरम्। ऋक्पूर् (५. ४. ७४) इत्यप्। तस्य धुनानः। धूञ् कम्पने (५. ६, ९. १७, १०. २६२) प्वादित्वात् ह्रस्वः (७. ३. ८०)। कम्पनकारी॥

१३५ स्वभूदधान

स्वभुवः ब्रह्मणः। धत्ते असौ दधानः धारकः॥

१३६ स्वर्गददान

स्वर्गस्य। दत्ते असौ ददानः दाता ॥

१३७ ब्रह्मोद्यान

ब्रह्मणां वेदानां उद्यानं निस्सरणं यस्मात् ॥

१३८ ब्रह्मोद्यान

ब्रह्मणां तपसां उद्यानम्। उद्देश्यं इति यावत्।
स्यादुद्यानं निस्सरणे वनभेदे प्रयोजने। (२५६८)
इत्यमरः ॥

१३९ ब्रह्मोत्थान

ब्रह्मणां विप्राणां उत्थानं तन्त्रम्। हेतुः इति यावत्।
उत्थानमुद्यमे तन्त्रे पौरुषे पुस्तके रणे।
अङ्गणोद्गमहर्षेषु मलवेगे च कीर्तितम् ॥ (६०-५८)
इति विश्वः।
तन्त्रं कुटुम्बकृत्ये स्यात् सिद्धान्ते चौषधोत्तमे।
प्रधाने तन्तुवाये च शास्त्रभेदे परिच्छदे।
श्रुतिशाखान्तरे हेतावुभयार्थप्रयोजके ॥ (१२५-४०, ४१)
इति मेदिनी ॥

१४० ब्रह्मोत्थान

ब्रह्मणः प्रजापतेः उत्थानं उद्यमः यस्मात् ॥

१४१ श्रेष्ठोत्थान

अतिशयेन प्रशस्यं श्रेष्ठम्। इष्ठनि प्रशस्यस्य श्रः (५. ३. ६०)
अतिशयेन स्तुत्यं उत्थानं पौरुषं यस्य।
ब्रह्मा विरिञ्चिद्विजयोर्ऋत्विक्चन्द्रार्कयोगयोः।
ब्रह्म प्रोक्तं तपोऽध्यात्मवेदज्ञानेषु सूरिभिः।
इति विश्वः।

१४२ स्वव्युत्थानद्रुड्व्युत्थान

स्वस्य आत्मनः व्युत्थानं प्रतिरोधः। तिरस्कारः इति यावत्। तद्रूपः यः द्रुट् द्रोही तस्य व्युत्थानं विरोधाचरणं यस्मात्। स्वेषां स्वीयानां व्युत्थानां स्वतन्त्रता यस्मात्।

स्वतन्त्रता च व्युत्थानम्।

इति त्रिकाण्डशेषः। द्रुहां द्विषां व्युत्थानं विरोधाचरणं यस्मिन् इति वा।

व्युत्थानं स्वैरकरणे विरोधाचरणेऽपि च। (६०-५७)

इति विश्वः॥

१४३ व्यूढपिधान

व्यूढानि विन्यस्तानि पिधानानि आच्छादनानि अपवृतिमात्रकाणि येन।

व्यूढौ संहतविन्यस्तौ। (२४२४)

इत्यमरः॥

व्यूढः संहतविन्यस्तपृथुलेषु च मेधवत्। (४६-२)

इति विश्वः।

आच्छादने संपिधानम्। (२५८४)

इत्यमरः।

आच्छादनं संपिधाने वस्त्रेऽपवृतिमात्रके।

इति धरणिः। न च क्षितपरिधान इत्यनेन पौनरुक्त्यम्। तेन परिधानाभावस्य अनेन आच्छादकमात्राभावस्य च उक्तत्वात्॥

१४४ व्यूढनिधान

व्यूढानि पृथुतराणि निधानानि निधयः यस्य।

व्यूढः पृथुतरे ख्यातो न्यस्तसंहतयोरपि।

इति धरणिः॥

१४५ प्रत्ययधान

प्रत्ययस्य प्रथितत्वस्य धानम्। डुधाञ् धारणपोषणयोः। (३-१०) ल्युट्। पोषणं यस्मात्।

प्रत्ययः शपथे रन्ध्रे विश्वासाचारहेतुषु।

प्रथितत्वे च सत्तादावधीनज्ञानयोरपि । (१२०-६६)
इति विश्वः ।

१४६ भ्रमदपदान

भ्रमत् प्रचरन् अपदानं महत् कर्म यस्य ।
अपदानं महत् कर्म ।
इत्यमरः ॥

१४७ स्वतःप्रमाण

स्वतः स्वस्मादेव । न तु विषयेन्द्रियसंनिकर्षादिरूपगुणजन्यत्वादिना । प्रमाणं प्रमितिः यस्मिन् ॥

१४८ ग्रावनिपान

ग्रावसु पाषाणेषु निपानं आहावः यस्य ।
आहावस्तु निपानं स्यादुदकूपजलाशये । (५१८)
इत्यमरः ॥

१४९ स्रुक्प्रज्ञान

स्रुक् यज्ञपात्रविशेषः । प्रज्ञानं बुद्धिः । तद्रूपः । स्रुक्स्वरूपतायाः सहस्रनाम्नि उक्तत्वात् । ज्ञानरूपतायाः वेदे ।
ध्रुवोपभृज्जुहूर्ना तु स्रुचो भेदाः स्रुचः स्त्रियः । (१५०२)
प्रज्ञानं बुद्धिचिह्नयोः । (२५७६)
इति उभयत्र अमरः । यद्वा स्रुक्कुल्यं तैक्ष्ण्यादिना प्रज्ञानं यस्य इति ॥

१५० श्रीप्रज्ञान

श्रीः लक्ष्मीः प्रज्ञानं चिह्नं यस्य ॥

१५१ प्रणयाह्वान

प्रणयः प्रसादः आह्वानं आकारणं यस्य ।
प्रणयः प्रेम्णि विश्रम्भे तथा याञ्चाप्रसादयोः । (१२०-६५)
इति विश्वः ।

ह्वतिराकारणाह्वानम्। (३२७)

इत्यमरः॥

१५२ श्रेयःस्थान

श्रेयसः मुक्तेः स्थानं सन्निवेशः यस्मात्।

श्रेयो मुक्तौ शुभे धर्मेऽतिप्रशस्ते च वाच्यवत्। (१७३-४२)

इति मेदिनी।

स्थानं स्थितौ च सादृश्ये सन्निवेशावकाशयोः। (८६-८)

इति विश्वः॥

१५३ प्रकृतिस्थान।

प्रकृतिः गुणसाम्यम्। तस्य। स्थीयते अत्र स्थानं स्थितिः।

प्रकृतिर्गुणसाम्ये स्यादमात्यादिस्वभावयोः।

योनौ लिङ्गे पौरवर्गे। (६३-१३२)

इति मेदिनी॥

१५४ प्रकृतिवितान

प्रकृतिः पौरवर्गः। तस्य वितानः विस्तारः यस्मात्।

वितानो यज्ञविस्तारोल्लोचेषु क्रतुकर्मणि।

वृत्तभेदावसरयोर्वितानं तुच्छमन्दयोः। (८६-५४)

इति विश्वः॥

१५५ प्राप्तवितान

प्राप्ताः वितानाः यज्ञाः यम्॥

१५६ क्षेत्रवितान

क्षेत्रेण शरीरेण वितानं तुच्छम्। शून्यं इति यावत्।

आसारं फल्गु शून्यं तु वशिकं तुच्छरिक्तके। (२१३७)

इत्यमरः॥

१५७ त्रिदिववितान

त्रिदिवस्य स्वर्गस्य वितानः उल्लोचः। आच्छादकत्वात्। रक्षकः इति यावत्॥

१५८ क्षीरवितान

क्षीरेण वितानाः क्रतुकर्माणि यस्य। यजमानमूर्तित्वात्॥

१५९ ज्ञप्तवितान

ज्ञप ज्ञाने ज्ञापने च (१०-८१) ज्ञप्तः ज्ञापितः वितानः वृक्षभेदः येन।

१६० स्तोत्रवितान

स्तोत्राणां स्तुतिकरणीभूतानां वितानः अवसरः यस्मिन्॥

१६१ प्रोदितान

प्रकर्षेण उदिताः उक्ताः तानाः येन। तानाः एकोनपञ्चाशत् सङ्गीतशास्त्रे प्रसिद्धाः। तदुक्तम्—

सप्त स्वरास्त्रयो ग्रामा मूर्छनास्त्वेकविंशतिः।
ताना एकोनपञ्चाशदित्येतत् स्वरमण्डलम्।

इति॥

१६२ त्वगधिष्ठान

त्वक् अधिष्ठानं स्थानं यस्य॥

१६३ प्रपदत्राण

प्रकृष्टं पदं स्थानं येषां ते प्रपदाः इन्द्रादयः। तेषां त्राणं रक्षणं यस्मात्।

पदं व्यवसितित्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु। (२५२१)

इत्यमरः॥

१६४ ग्रहगृह्णान

ग्रहान् सूर्यादीन् गृह्णीते अनुगृह्णीते॥

१६५ व्यवहितकाणप्रोथदृगाण ।

कण शब्दे (१. ४७६) घञ् । व्यवहितः दूरस्थः यः काणः शब्दः तेन । प्रोथ पर्याप्तौ (१. ६१६) प्रोथन् पर्याप्नुवन् । अण प्राणने (४. ६६) भावे घञ् । ऋचां आणः ऋगाणः ऋक्प्राणभूतः वेदान्तसमूहः यस्मिन् ।

यतो वाचो निवर्तन्ते

इति श्रुतेः । सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मणि तात्पर्याच्च ॥

१६६ क्रमजुषमाण

क्रमः शक्तिः । तस्याः जुषमाणः सेवमानः । शेषषष्ठ्या (२. ३. ५०) समासः ।

क्रमः शक्तौ परीपाट्यां क्रमश्चलनकम्पयोः । (११०–६)

इति विश्वः ॥

१६७ द्रविपाषाण

द्रवः अस्य अस्ति इति द्रवी पाषाणः चन्द्रकान्तमणिः । तद्रूपः । शुभ्रत्वात् निर्मलत्वाच्च ।

१६८ श्रममुष्णान

श्रमस्य खेदस्य मुष्णानः नाशनशीलः । फलदानेन भक्तखेदनाशकः इति भावः । मुष स्तेये (६.७०७;६.५८) ताच्छील्ये चानश् (३.२.१२९) ।

श्रमः खेदस्तपःक्रिया । (२०३)

इत्यनेकार्थ ध्वनिमञ्जरी ॥

१६९ श्रमपुष्णान

श्रमः तपःक्रिया । तस्याः पुष्णानः । पूर्ववत् चानश् ॥

१७० ग्रहसंस्त्यान

ग्रहाणां अनुग्रहाणां संस्त्यानं सम्यग्घनता यस्मिन् ।

ग्रहोऽनुग्रहनिर्बन्धग्रहणेषु रणोद्यमे ।
सूर्यादौ पूतनादौ च सैंहिकेयोपरागयोः । (१७९–२)

इति विश्वः ।

स्त्यानं स्निग्धे प्रतिध्वाने घनत्वालस्ययोरपि। (८६-७)

इति विश्वः॥

१७१ द्रवविद्राण

द्रवस्य गतेः विद्राणं पलायनं यस्मात्।

द्रवः प्रद्रावरसयोर्गतौ नर्मणि विद्रवे। (१६२-३)

इति विश्वः॥

१७२ श्रेयःख्यान

श्रेयः अतिप्रसिद्धं ख्यानं प्रकथनं यस्य। ख्या प्रकथने (२. ५१) ल्युट्॥

१७३ ग्रन्थिलबाण

ग्रन्थिलाः ग्रन्थियुक्ताः बाणाः शराः यस्य।

ग्रन्थिलो गन्थिसहितः।

इत्यमरः।

बाणः स्यात् केवले काण्डे काण्डावयवदैत्ययोः। (४७-३)

इति विश्वः॥

१७४ द्वयनिर्माण

द्वयस्य प्रपञ्चस्य निर्माणं निर्मितिः यस्मात्।

निर्माणं निर्मितौ सारे निर्माणं च समञ्जसे। (५२-५६)

इति विश्वः।

१७५ स्फायितबाण

स्फायी वृद्धौ (१. ५१६) णिजन्तः। स्फायितः वृद्धिं प्रापितः बाणः असुरविशेषः येन॥

१७६ ध्वनदालानद्विपरुन्धान

ध्वनन्ति आलानानि गजबन्धनानि येषां एतादृशाः ये द्विपाः तेषां रुन्धानः रोधनकर्ता॥

१७७ प्रशितकृपाण

प्रकर्षेण शितः तीक्ष्णीकृतः कृपाणः खड्गः यस्य। शिञ् निशाने (५-३)

१७८ क्ष्वेदितबाण

ञिक्ष्विदा स्नेहनमोचनयोः। (१. ७८०; ४. १३४) णिजन्तः। क्ष्वेदिताः मोचिताः बाणाः काण्डावयवाः येन।

१७९ व्रजपरमान

व्रजे निवहे परं उत्कृष्टं मानं प्रख्यानं यस्य।

गोष्ठाध्वनिवहा व्रजाः। (२३६५)

इत्यमरः।

मानं प्रमाणे प्रख्याने मानश्चित्तोन्नतौ ग्रहे। (८५-६)

इति विश्वः॥

१८० स्वरसन्धानक्रियाविधानत्रिपुरामानस्रंसनभान

स्वराणां सप्तानां निषादादीनां या सन्धानक्रिया संघट्टनक्रिया तस्याः विधानं यत्नः। तेन यत् त्रिपुरायाः देव्याः मानस्रंसनं मानच्युतिः तया भानं शोभा यस्य।

स्वरो वर्णादिमात्रासु मध्यमादिषु च ध्वनौ।
उदात्तादिष्वपि प्रोक्तः स्वरो नासासमीरणे। (१२५-१)

इति विश्वः।

सन्धानं स्यादभिषवे तथा संघट्टनेऽपि च। (६२-६४)

इति विश्वः।

विधानं विप्रकारेषु गजानां बन्धने विधौ।

इति विश्वः॥

१८१ द्रविणस्थान

द्रविणस्य काञ्चनस्य स्थानं सादृश्यं यस्य।

द्रविणं काञ्चने वित्ते द्रविणं तु पराक्रमे। (५१-४४)

इति विश्वः॥

१८२ द्रविणस्थान

द्रविणस्य पराक्रमस्य स्थानं अवकाशः यस्मिन् ॥

१८३ ध्वस्तविगान

ध्वस्तं अधरीभूतं विशिष्टं गन्धर्वादीनां गानं यस्मात् ॥

१८४ द्रमितनिमान

द्रम गतौ (१. ४६४) द्रमितं गतं निमानं मूल्यं यस्य ॥

१८५ क्रमसंस्त्यान

क्रमेण परिपाट्या संस्त्यानानि वेदादिशब्दाः यस्य। स्त्यै ष्ट्यै शब्द-संघातयोः ॥

१८६ ध्रुतपरिमाण

ध्रु गतौ (६. १०७) ध्रुतं गतं परिमाणं इयत्ता यस्य ॥

१८७ श्रुतबहुमान

श्रुतानि श्रुतौ उक्तानि बहूनि मानानि यस्य ॥

१८८ प्रणतत्राण

प्रणताः त्राणाः रक्षिताः येन।

त्राणं तु त्रायमाणायां रक्षिते रक्षणेऽपि च। (४७. ५)
इति विश्वः ॥

१८९ स्यन्दितवान

स्यन्दू प्रस्रवणे (१. ७६८) स्यन्दितानि आर्द्रीकृतानि वानानि शुष्काणि येन।

वानं शुष्कफले शुष्के कटे सेवनकर्मणि। (८५-५)
इति विश्वः।

११० प्रात्तविषाण

प्रकर्षेण आत्तं गृहीतं विषाणं शृङ्गं येन।

विषाणं तु क्रोडद्विरददन्तयोः।

पशुशृङ्गे। (५२-६४, ६५)

इति विश्वः॥

१११ प्यायितपान

ओप्यायी वृद्धौ (१. ५१७) णिजन्तः। प्यायितं वर्धितं पानं रक्षणं येन।

पानं पीतौ च रक्षणे। (८५-७)

इति विश्वः॥

११२ ध्वजनिःशानभ्यसकृत्

ध्वजस्य खड्गस्य यत् निःशानं तीक्ष्णीकरणम्। शान तेजने (१. १०४४) निर्पूर्वः। भावे घञ्। तेन भ्यसकृत् भयकृत्। शत्रूणां इत्यर्थः। भ्यस भये (१. ६५९) भ्यसनं भ्यसः। घञर्थे कविधानं चिद्वति कः।

ध्वजं श्चिह्ने पताकायां ध्वजः शौण्डिकशेषयोः।

खड्गे च। (३२-३, ४)

इति विश्वः।

११३ ध्वानस्तोमितगाण

ध्वानेन शब्देन। स्तोम श्लाघायाम् (१०. ३७७) स्तोमितं श्लाघितं गाणं प्रमथसमूहः यस्य।

गणः समूहे प्रमथे संख्यासैन्यप्रभेदयोः। (४७-२)

इति विश्वः॥

११४ ज्वलदभिधान

ज्वल दीप्तौ (१. ८४२, ८८४) ज्वलत् त्रिषु लोकेषु देदीप्यमानं अभिधानं नाम यस्य॥

१९५ ह्वलदभिमान

ह्वल गतौ (१. ८४३)। ह्वलन् गच्छन् अभिमानः हिंसा यस्मात्।
अभिमानः स्मृतो ज्ञाने गर्वे प्रणयहिंसयोः। (९८-१६१)
इति विश्वः॥

१९६ प्रुन्निर्वाण

प्रुङ् गतौ (१. १००६) क्विप्। प्रुत् गतं निर्वाणं अस्तगमनं यस्मात्।

निर्वाणमस्तगमने गजसज्जनयोरपि।
अपवर्गे च। (५२-५६, ५७)

इति विश्वः॥

१९७ क्रमितश्राण

क्रमितं प्रवर्तितं श्राणं दानं येन। क्रमेः णिजन्तात् क्तः। श्रण दाने (१. ८३५, १०. ४२) घञ्॥

१९८ क्षरितद्राण

क्षरितं गलितं द्राणं कुत्सा यस्मात्। द्रा कुत्सायां गतौ (२. ४५)

१९९ क्ष्वेडप्सानस्पृहितध्यान

क्ष्वेडस्य विषस्य। प्सा भक्षणे (२. ४६) प्सानं भक्षणम्। तेन। स्पृह ईप्सायाम् (१०. ३०५) स्पृहितं स्पृहाविषयीकृतं ध्यानं येन॥

२०० स्थिरसापानव्यानसमान-स्फुडितोदानभ्राजिप्राण

स्थिराः निश्चलाः। अपानेन सहिताः सापानाः। व्यानः च समानः च। स्फुड संवरणे (६. ९७) स्फुडितः संवृतः च असौ उदानः च। भ्राजी। ग्रह्यादित्वात् (३. १. १३४) णिनिः। दीप्तः च असौ प्राणः च। एते पञ्च वायवः यस्य। कर्मधारयगर्भितः द्वन्द्वः। तद्गर्भित कर्मधारयः। तद्गर्भितः बहुव्रीहिः।

स्थिरा भूमौ शालपर्ण्यां स्थिरो निश्चलमोक्षयोः। (१३२-८७)
इति विश्वः।

प्राणो हृन्मारुते वाले काव्यजीवेऽनिले बले।
वाच्यवत्पूरिते प्राणं प्राणाश्चासुषु कीर्तिताः। (४७-५, ६)
इति विश्वः॥

२०१ ज्ञेयप्राण

ज्ञेयः प्राणः काव्यजीवः यस्मात्॥

२०२ श्लोणविदानक्षमनिस्वान

श्लोणृ संघाते (१. ४८५) घञ्। श्लोणः संघातः। तस्य निदानं छेदनम्। दा प्लवने। ल्युट्। तत्र क्षमः समर्थः निस्वानः शब्दः यस्य।
क्षितिक्षान्त्योः क्षमा युक्ते क्षमं शक्ते हिते त्रिषु। (२६२०)
इत्यमरः॥

२०३ स्वरुनिर्माण

स्वरुः वज्रम्। तद्वत् निर्माणं सारः यस्मात्।
स्वरुर्वज्रेऽध्वरे बाणे यूपखण्डेऽपि च स्वरुः। (१३१-७२)
इति विश्वः॥

२०४ स्मयविश्राण

स्मयः अद्भुतः। तस्य विशिष्टं श्राणं पाकः यस्मिन्। श्रै पाके (१. ६६८) ल्युट्।
स्मयो गर्वेऽद्भुते योगे गातव्ये गायनेऽपि च। (११५. ५)
इति विश्वः॥

२०५ ख्यापितदान

ख्यापितं प्रसिद्धीकृतं दानं शुद्धिः येन। दैप् शोधने (१. ६७१) ल्युट्।
दानं गजमदे त्यागे पालनच्छेदशुद्धिषु। (८८-६)
इति विश्वः॥

२०६ द्रमदभिमान

द्रमन् गच्छन् अभिमानः गर्वः यस्मात् ॥

२०७ त्रखदभिमान

त्रख गतौ (१. १४८) त्रखन् गच्छन् अभिमानः हिंसा यस्मात् ॥

२०८ स्पृहाभिमान

स्पृहा इच्छा। अभिमानं ज्ञानम्। ते नित्यं स्तः अस्य। अर्शआद्यच् (५. २. १२७)

भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने।
संबन्धेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः।

इति नित्यार्थे ॥

२०९ ग्रहाभिमान

ग्रहाः रणोद्यमाः। तेषु अभिमानः प्रणयः यस्य ॥

२१० स्तोकखगान

स्तोकः अल्पः यः खगः पक्षी चातकः तं आनयति जीवयति।

स्तोकोऽल्पे चातके। (४–२६)

इति विश्वः ॥

२११ ध्रुवसन्तान

ध्रुवः विष्णुः सन्तानः अपत्यं यस्य।

२१२ ध्रुवसन्तान

ध्रुवः योगः सन्तानः सन्ततिः। तद्रूपः। कर्मधारयः ॥

२१३ ध्रुवविदधान

ध्रुवस्य वस्तुभेदस्य विधत्ते विदधानः कर्ता ॥

२१४ ध्रुवपचमान

ध्रुवं निश्चयेन पचमानः पाचकः ॥

२१५ ध्रुवजुहुराण

ध्रुवे खे जुहुराणः चन्द्रमाः ॥

२१६ ध्रुववृधसान

ध्रुवाः नित्याः वृधसानाः मानवाः यस्मात् ।

ध्रुवः शङ्कौ हरे विष्णौ वटे चोत्तानपादजे ।
वसुयोगभिदोः पुंसि ध्रुवं खेऽजस्रतर्कयोः ।
स्त्रीमूर्वाढ्योः शालपर्ण्यां गीतस्रुग्भेदयोस्त्रिषु ।
स्थिरे नित्ये निश्चले च ध्रुवं क्लीबं प्रकीर्तितम् । (१५८-१३, १४)

इति मेदिनी। ध्रुव स्थैर्ये (६. १०७) इगुपध (३. १. १३५) इति कः। यद्वा ध्रु स्थैर्ये (१. ९९०) अच्। कुटादित्वात् (१. २. १) ङित्वम्। उवङ्॥

२१७ स्वमञ्जसान

स्वस्य धनस्य मञ्जसानः मेघ इव ।

स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने । (२७५८)

इत्यमरः ॥

२१८ ध्रुवसहसान

ध्रुवः औत्तानपादिः। सहसानः यज्ञः। तद्रूपः। कर्मधारयः॥

२१९ ध्रुवयुञ्जान

ध्रुवं अजस्रं युञ्जानः योगं कुर्वाणः ॥

२२० ध्रुवमीशान व्याचक्षाण

ध्रुवे तर्के हे ईशान व्याचक्षाण व्याख्यानकारिन् ।

२२१ त्रिःपवमान

त्रिः वारत्रयम्। पूङ् पवने (१. १०१५) पवते पवमानः ॥

२२२ प्रसंस्तवान

प्रकर्षेण संस्तवानः वाग्मी ॥

२२३ ध्रुवजरसान

ध्रुवः हरः। जरसानः पुरुषः आत्मा। सांख्ये ज्ञः। कर्मधारयः॥

२२४ स्वव्यवधानप्रतिसन्धानस्वारभमाण

स्वस्य आत्मनः व्यवधानं विस्मरणम्। अथ च प्रतिसन्धानं स्मरणम्। ते सुतरां आरभते॥

२२५ क्षमशवसान

क्षमः हितः शवसानः पन्था यस्य॥

२२६ प्रणयगृणान

प्रणयस्य प्रेम्णः गृणानः। गॄ निगरणे। उपदेष्टा।

२२७ प्रणयबुधान

प्रणयः याच्ञा। तस्य बुधानः बोद्धा।
बुधानः पण्डिते गुरौ। (६०. ६३)
इति विश्वः॥

२२८ प्रणयदृशान

प्रणयेन विश्रम्भेण दृशानः लोकपालः।
प्रणयः प्रेम्णि विश्रम्भे याच्ञाप्रसरयोरपि। (१२०-६५)
इति विश्वः।

२२९ प्रप्लवमान

प्रकर्षेण प्लवते गच्छति सर्वत्र॥

२३० प्रक्रममाणध्रुवयजमानप्रतिलभमान

प्रक्रममाणः प्रारभमाणः ध्रुवानां शङ्कूनां यज्ञस्थानां यजमानानां यज्ञकारिणां च प्रतिलभमानः प्राप्नुवन्। शेषषष्ठ्या (२. ३. ५०) समासः। ततः कर्मधारयः॥

२३१ प्रसमिन्धानप्रमन्दसानव्याजुहूवान

प्रकर्षेण सम्यक् इन्धे असौ प्रसमिन्धानः। तादृक् यः प्रकृष्टः मन्दसानः अग्निः तत्र विशेषेण समन्तात् जुह्वते ॥

२३२ द्रुघण

द्रुः संसारवृक्षः हन्यते अनेन इति द्रुघणः। करणेऽयोविद्रुषु (३. ३. ८२) इति हन्तेः करणे अप् घनादेशश्च। पूर्वपदात् (८. ४. ३) इति णत्वम् ॥

२३३ युधान

युधानः योद्धा। युधिबुधिदृशः किच्च इत्यानच् ॥

२३४ व्यपहृतभारभ्रमसंभार

व्यपहृताः नाशिताः भाराः भ्रमसंभाराः अज्ञानसमूहाश्च येन। द्वन्द्वगर्भितः बहुव्रीहिः।

भ्रमोऽम्बुनिर्गमे भ्रान्तौ कुन्दभ्रमणयोरपि। (११०-३)

इति विश्वः।

२३५ त्वष्टविकार

त्वक्षू तनूकरणे (१. ६८६) ऊदित्वात् वेट्। त्वष्टाः तनूकृताः विकाराः येन।

परिणामो विकारो द्वे समे विकृतिविक्रिये। (२२८०)

इत्यमरः ॥

२३६ स्खलितनिकार

स्खलिताः भ्रष्टाः निकाराः परिभवाः यस्मात्।

निकारः स्यात् परिभवे धान्यस्य किरणेऽपि च। (१३९-१७०)

इति विश्वः ॥

२३७ स्वर्गद्वार

स्वर्गस्य द्वारं अभ्युपायः।

द्वारं पुनर्निर्गमनेऽभ्युपाये। (१२७-२३)

इति विश्वः ॥

२३८ प्रलयस्फारस्फुरदाकार

प्रलये प्रलयकाले स्फारः विकटः। स्फर संचलने (६. ६५) स्फरन् स्फुरन् आकारः यस्य।

स्फारः स्याद्विकटे स्फारः शफरादेश्च बुद्बुदे। (१२६-२१)

इति विश्व.।

आकाराविङ्गिताकृती। (२६६०)

इत्यमरः॥

२३९ प्रथमोऽकारश्वयदधिकारच्छन्दःकार

प्रथमः ओंकारः येषाम्। श्वयन् वर्धमानः अधिकारः येषाम्। ईदृशानि यानि छन्दांसि तानि करोति।

छन्दः पद्ये च वेदे च स्वैराचाराभिलाषयोः। (१७१. २२)

इति मेदिनी॥

२४० स्थितिसंस्कार

स्थितिं स्थानमात्रं संस्करोति॥

२४१ भ्रष्टाहार

भ्रष्टः गतः आहारः यस्य। योगित्वात्॥

२४२ त्विण्नीहार

त्विषा नीहारः तुहिनतुल्यः। शुभ्रत्वात्॥

२४३ त्रिपदविवार

त्रयाणां पदानां समाहारः त्रिपदं विवृणोति त्रिविक्रमावतारेण विस्तारयति। हरिहरयोरैक्यात्॥

२४४ क्षिप्तोद्गारव्यापृतहार

क्षिप्तः उद्गारः फूत्कारः येन। तादृशं व्यापृतं व्याप्तं हारं हरीणां सर्पाणां समूहः यस्मिन्।

हरिर्विष्णावहाविन्द्रे भेके सिंहे हये रवौ।

चन्द्रे कीले प्लवङ्गे च यमे वाते च कीर्तितः।
इत्यनेकार्थः॥

२४५ स्वभ्यवहारश्रमपरिहार

सुष्ठु अभ्यवहारेण भक्ष्येण श्रमं परिहरति। भक्तानां इत्यर्थः॥

२४६ क्षेत्रियहार

क्षेत्रियः असाध्यः व्याधिः। तमपि हरति।
क्षेत्रियं क्षेत्रजतृणे परदाररतेऽपि च।
अन्यदेहचिकित्सार्हेऽसाध्यरोगे च जानते। (१२०-७२)
इति विश्वः॥

२४७ ज्ञाव्यवहार

ज्ञया बुद्ध्या व्यवहारः यस्मिन्॥

२४८ स्वैरविहार

स्वैरं स्वेच्छया विहारः क्रीडा यस्य॥

२४९ स्थायुकहार

लषपतपदस्था (३. २. १५४) इत्युकञ्। स्थायुकः स्थितिशीलः हारः मुक्तावलिः यस्मिन्।
हारो मुक्तावली। (१२८२)
इत्यमरः॥

२५० द्रुणदभिचार

तुदादिः। द्रुणन्तः गच्छन्तः अभिचाराः हिंसाकर्माणि यस्मात्।
हिंसाकर्माभिचारः स्यात्। (२२८७)
इत्यमरः॥

२५१ क्वथितविचार

क्वथ निष्पाके (१. ८६६) क्वथितः परिपक्वः विचारः यस्य॥

२५२ व्यपगतपार

विशेषेण अपगतः पारः परतटः। अर्थात् अन्तः यस्य।
पारः परतटे प्रान्ते पारः पोत्रीपरागयोः। (१२६-१६)
इति विश्वः॥

२५३ द्रवसंचार

द्रवः सुखरूपः संचारः प्रचारः यस्य।
द्रवः प्रद्रावरसयोर्गतौ नर्मणि विद्रवे। (१६२-३)
इति विश्वः॥

२५४ स्थावरचारध्रजितसार

स्थावराः स्थितिशीलाः। तत्सहिताः चरा एव चाराः। स्वार्थेऽण्। मध्यमपदलोपी समासः। तेषु ध्रजितः प्रापितः सारः स्थिरांशः येन। ध्रजि गतौ (१. २३३) णिजन्तः।
सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीबं वरे त्रिषु। (२६७७)
इत्यमरः॥

२५५ भ्रीसंसार

भ्री भये (९. ३४) भ्रिणाति इति भ्रीः भयवान् संसारः यस्मात्॥

२५६ श्रुतिकासारव्यक्तविसार

श्रुतिरूपः यः कासारः सरसी तस्यां व्यक्तः स्फुटः विसारः मत्स्यः।
पृथुरोमा झषो मत्स्यो मीनो वैसारिणोऽण्डजः।
विसारः शकुली च। (५००, ५०१)
इत्यमरः।
व्यक्तः स्फुटमनीषिणोः (५१-३५)
इति विश्वः॥

२५७ स्वरविस्तार

स्वराणां मन्त्राणां विस्तारः यस्मात्। तत्स्वरूपः वा।
स्वरो वर्णादिमात्रासु मध्यमादिषु च ध्वनौ।

उदात्तादिष्वपि प्रोक्तः स्वरो नासासमीरणे । (१२५–६)

इति विश्वः ॥

२५८ स्मृतवरनारप्रतिनिस्तार

स्मृतं स्मरणम् । तेन वरं उत्कृष्टम् । नराणां समूहः नारम् । तस्य प्रतिनिस्तारः निर्वाहः यस्मात् ।

वरोऽभीष्टे देवतादेर्वरो जामातृषिड्गयोः ।
श्रेष्ठेऽन्यवत्परिवृतौ वरं काश्मीरजे मतम् । (१२५–७)

इति विश्वः ॥

२५९ क्रत्ववतार

क्रतूनां यज्ञानां अवतारः ।

क्रतुर्यज्ञे मुनेर्भिदि । (५८–१८)

इति विश्वः ॥

२६० प्रतिकान्तारक्षणिकासार

प्रतिकान्तारं प्रतिवनम् । क्षणः अस्य अस्ति इति क्षणिकः । अत इनिठनौ (५. २. ११५) इति ठन् । सोत्सव आसारः प्रसारः यस्य ।

कान्तारमुपसर्गादौ वने दुर्गमवर्त्मनि ।
इक्षुप्रभेदे कान्तारः । (१३८. १६५)

इति विश्वः ।

निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणः । (२४२६)

इत्यमरः ।

आसारः स्यात् प्रसरणे वेगवर्षे सुहृद्बले । (१३८–१६७)

इति विश्वः ॥

२६१ क्षपणकमार

क्षपणकान् बौद्धविशेषान् मारयति ॥

२६२ प्लोषितमार

प्लोषितः दाहितः वह्निद्वारा मारः कन्दर्पः येन । प्लुषु दाहे (४. ८, १०७) णिजन्तः ॥

२६३ प्रौढकुमारप्रसुतकुमार

प्रौढः श्रेष्ठः कुमारः कौ पृथिव्यां मारयति दुष्टान्। एतादृशः प्रसुतः उत्पादितः कुमारः स्वामिकार्तिकेयः येन।

कुमारो बालके स्कन्दे युवराजेऽश्वचारके।
शुके च वरुणाद्रौ च कुमारं जात्यकाञ्चने। (१३९-१७४)

इति विश्वः॥

२६४ प्रभुतागार

प्रभुता ऐश्वर्यम्। तस्या अगारं गृहम्॥

२६५ प्रगुशृङ्गार

प्रकृष्टा गौः पृथ्वी येषां ते प्रगवः राजानः। तेषां शृङ्गारः शोभाधायकः॥

२६६ श्रीमदुदारव्योमोदार

श्रीः बुद्धिः। तद्वान्। उदारः महान्। व्योम्नः जलस्य उदारः दाता।

उदारो दातृमहतोर्दक्षिणे चाभिधेयवत्। (१३८-१६८)

इति विश्वः॥

२६७ क्ष्माधरधार

क्ष्मायाः पृथ्व्याः धराः धारकाः। तान् शेषादीन् अपि धरति॥

२६८ क्रीडितदार

क्रीडिताः विहारयुक्ताः कृताः दाराः पार्वती येन। क्रीडृ विहारे (१. ३७३)॥

२६९ स्रस्तविदारप्रतिभटदार

स्रस्तः गतः विदारः रणः येषां तान् प्रतिभटान् प्रतिकूलभटान् दारयति। दृ विदारणे (६. २३)

विदारो दारणे रणे। (१३९-१६९)

इति विश्वः॥

२७० प्रमुदिततारश्रद्धाधारस्मरदुद्धार

प्रमुदिताः प्रहृष्टाः। तार. अत्युच्चैःस्वरः। श्रद्धा भक्तिः। ते धरन्ति। तादृशाः ये स्मरन्तः जनाः तान् उद्धरति।

तारो मुक्तादिसंशुद्धौ तरणे शुद्धमौक्तिके।
तारं च रजतेऽत्युच्चस्वरेऽप्यन्यवदीरितम्।
नृत्ताक्षिमध्ययोस्तारा सुग्रीवगुरुयोषितोः।
बुद्धदेव्यां मता तारा। (१२६-१८, १६, २०)

इति विश्वः॥

२७१ श्रितजलधार

श्रिता आश्रिता जलधारा गङ्गाप्रवाहः येन॥

२७२ क्लीबविवार

क्लीबाः अपौरुषाः। तान् निवारयति पूजकत्वेन न अङ्गीकरोति॥

२७३ स्वःप्रावार

स्वः स्वर्गस्य प्रावारः उत्तरासंगः। आच्छादकः इति यावत्।

द्वौ प्रावारोत्तरासंगौ। (१३०८)

इत्यमरः।

२७४ व्रजिततुषार

व्रजितः प्राप्तः तुषारः हिमं येन। हिमालयवासित्वात्॥

२७५ प्रोषितजार

प्रोषितः प्रवासं प्राप्तः। अर्थात् गतः। जारः जरणं जीर्णता यस्य। जॄ वयोहानौ। (६. २४, १०. २७२) घञ्॥

२७६ ध्रजिज्वार

ध्रजि गतौ। (१. २३२) सर्वधातुभ्य इन्। ध्रजिः गतः ज्वारः रोगः यस्मात्। ज्वर रोगे। (१. ८१३) घञ्॥

२७७ प्रेक्षितवारस्त्रीगणहार

प्रेक्षितः दृष्टः वारस्त्रीणां गणिकानां नृत्यकर्त्रीणां गणस्य समूहस्य हारः माल्यविशेषः येन ।

इष्टकादिचयो हारो हारो मुक्तागणः स्मृतः ।
हारो माल्यविशेषः स्याद्धारश्च क्षेत्रमुच्यते । (१२)

इत्यनेकार्थध्वनिमञ्जरी ॥

२७८ प्रत्ययहार

प्रत्ययः मन्त्रः । तस्य हारः क्षेत्रम् ।

प्रत्ययः शपथे रन्ध्रे विश्वासाचारहेतुषु ।
प्रथितत्वे च मन्त्रादौ चाथ धीज्ञानयोरपि ॥ (१२०-६६)

इति विश्वः ॥

२७९ क्षयदभिसार

क्षयन् नश्यन् अभिसारः परस्त्रीगमनानुकूलव्यापारः यस्य ॥

२८० क्षयसंवार

क्षयः रोगः । तं संवृणोति नाशयति ॥

२८१ श्रीघनसार

श्रिया वेषेण घनसारः कर्पूरसदृशः । शुभ्रत्वात् ॥

२८२ प्रतिसिरसार

प्रतिसरः मन्त्रः सारः बलं यस्य ।

भवेत् प्रतिसरो मन्त्रभेदे माल्ये च कङ्कणे ।
व्रणशुद्धौ च भूपृष्ठे पुंसि न स्त्री तु मण्डने ।
आरक्षे करसूत्रे च नियोज्येऽप्यन्यलिङ्गकः । (१४२-२७६, २७७)

इति मेदिनी ।

सारो बले स्थिरांशे च मज्ज्ञि पुंसि जले धने ।
न्याय्ये क्लीबं त्रिषु वरे । (१२६-६५, ६६)

इति मेदिनी ॥

२८३ प्रतिसरसार

प्रतिसराः माल्यानि साराः धनानि यस्य ॥

२८४ प्रतिसरसार

प्रतिसरः नियोज्यः सारः न्याय्यः यस्य ॥

२८५ प्रतिसरसार

प्रतिसरः कङ्कणं सारः वरं श्रेष्ठं यस्य ॥

२८६ प्रतिसरसारप्रतिसरसारप्रतिसरसार

प्रतिसरः मण्डलम्। तद्रूपाः साराः जनाः। तेषां प्रतिसरः चमूपृष्ठम्। तस्य साराः मज्ञानः। प्रतिसरः करसूत्रम्। सारः बलम्। एते प्रियत्वेन सन्ति अस्य। अर्शआद्यच्। (५. २. १२७)

न्याय्ये च नीरे च जने च सारम्। (१२७–२३)

इति विश्वः ॥

२८७ स्वःप्राकार

स्वः सुखविशेषस्य प्राकारः आवृतिः। आवरकः इति यावत् ॥

२८८ छपुरस्कार

छं निर्मलं पुरस्करोति अङ्गीकरोति ॥

२८९ छतिरस्कार

छं तरलं तिरस्करोति दूरीकरोति ॥

२९० छनमस्कार

छः छेदकः पापानां नमस्कारः यस्य।

निर्मलं छं समाख्यातं तरलं छं प्रकीर्तितम्।
छेदके छः समाख्यातो विद्वद्भिः शब्दकोविदैः। (१२, १३)

इति एकाक्षरकोशः ॥

२९१ क्षपुरस्कार

क्षस्य वपुषः पुरस्कारः संस्कारः यस्मात्।

क्षः क्षेत्रे वपुषि प्रोक्तं क्षः क्षमायां तथाम्बरे।

इति विश्वः॥

२९२ स्वकफूत्कारक्षविनिष्कार

स्व एव स्वकः आत्मीयः यः फूत्कारः तेन क्षाणां राक्षसानां विनिष्कारः निराकरणं यस्मात्।

क्षः क्षेत्रे रजसि प्रोक्तो बुधैः क्षः शब्दशासने। (३७)

इति एकाक्षरकोशः॥

२९३ प्रसमुत्सार

प्रकर्षेण समुत्सारयति सर्वान्। प्रलयकारित्वात् इत्यर्थः॥

२९४ प्रसप्रकार

प्रकर्षेण। प्रकाराः भेदाः विशेषाः देवतिर्यङ्मनुष्यादयः। तै सहितः।

प्रकारौ भेदसादृश्ये। (२६६०)

इत्यमरः॥

२९५ छलत्प्रकारप्रतिहृतशार

छलमिव आचरति इति छलत्प्रकारः प्रकृष्टकृतिः येषां तेषां प्रतिहृताः शाराः वायवः। अर्थात् प्राणाः। येन।

शारः शबलवातयोः। (१२६. २०)

इति विश्वः॥

२९६ क्षणगणशार

क्षणानि व्यापारस्थितयः। तासां गणः। तेन शारः शबलः मिश्रितः। सर्वदा निर्व्यापारः इति यावत्॥

२९७ श्विदलंकार

टुओश्वि गतिवृद्ध्योः (१. १०५९) अन्येभ्योऽपि दृश्यते (३. २. १७८) इति क्विप्। श्वयति इति श्वित् वर्धमानः अलंकारः यस्य॥

२९८ ध्वदहंकार

ध्वंसति इति ध्वन् नष्टः अहंकारः यस्य ॥

२९९ स्रन्निर्धार

स्रंसति इति स्रत् गतः निर्धारः निश्चयः यस्मात्। स्रंसु ध्वंसु अधःपतने (१. ७९०, ७९१)

३०० द्रुमसहकार

द्रुमेषु वृक्षेषु सहकारः आम्रवृक्षः। तद्रूपः।

द्रुमो वृक्षे पुराणेऽर्के।

इत्यनेकार्थध्वनिमञ्जरी ॥

३०१ द्रुमदुर्वार

द्रुमः सूर्यः। तद्वत् दुर्वारः अनिवार्यः ॥

३०२ श्रीह्रींकारक्रींक्रेंकारहूंहुंकार

एतद्वर्णस्वरूपः। तन्निरूपणं च आगमशास्त्रे। विस्तरभयात् न लिख्यते ॥

३०३ स्वरुवरवार

स्वरुषु बाणेषु वराः श्रेष्ठाः। तेषां वारः समूहः यस्य।

वारः सूर्यादिदिवसे द्वारे दिवसवृन्दयोः।

कुब्जवृक्षे हरे वारो वारं मद्यस्य भाजने (१२६. १७, १८)

इति विश्वः ॥

३०४ त्सरुपरिवार

त्सरुः खड्गमुष्टिः। तेन युक्तः परिवारः परिजनः यस्य। मध्यमपदलोपिसमासः।

त्सरुः खड्गादिमुष्टौ स्यात् (१६४७)।

इत्यमरः।

परिवारः परिजने खड्गकोशे परिच्छदे।

इति धरणिः ॥

३०५ स्वरुपरिवार

स्वरुः यूपखण्डः परिवारः परिच्छदः यस्य ।

३०६ प्रस्तरवार

प्रस्तराणां यज्ञानां वारः संभक्तिः यस्मिन् । वृङ् संभक्तौ (९. ३८) घञ् ।

संस्तरप्रस्तरावेतौ प्रस्तराध्वरयोरपि ।
मणिपाषाणयोश्चापि यथाक्रममुदीरितौ (१३४. ११५)

इति विश्वः ॥

३०७ प्रस्तरवार

प्रस्तराः पाषाणाः । अर्थात् मणयः । तेषां वारः द्वारं यस्य ॥

३०८ स्वरपरिवार

स्वराः उदात्तादयः । तेषां परिवारः कोशः । परिवारशब्दस्य खड्ग-कोशवाचित्वम् । समुदाये दृष्टाः शब्दाः क्वचित् अवयवेऽपि वर्तन्ते इति न्यायात् ॥

३०९ श्रीप्रस्तार

श्रियं सरस्वतीं वर्णमात्ररूपां प्रस्तारयति । पिङ्गलरूपत्वात् ॥

३१० श्रीदोदार

श्रियं त्रिवर्गसंपदं ददति ते श्रीदाः । तेषु उदारः दक्षिणः ॥

३११ ग्रहिलाकारस्पृड्व्याहार

ग्रहिलाः निर्बन्धवन्तः आकाराः इङ्गितानि तेषाम् । स्पृशति इति स्पृट् व्याहारः उक्तिः यस्य ।

व्याहार उक्तिर्लपितम् । (३१३)

इत्यमरः ॥

३१२ स्तृतगुणतार

स्तृताः विस्तृताः गुणाः एव ताराः हाराः यस्य ॥

३१३ स्फुण्टिततार

स्फुटि परिहासे। स्फुण्टितं परिहसितं तारं रजतं येन॥

३१४ द्योतिततार

द्योतिताः प्रकाशिताः ताराः नक्षत्राणि येन॥

३१५ क्षमसंतार

क्षमानां हर्षक्षयाणां सम्यक् तारः तरणं यस्मात्॥

३१६ क्लेशाङ्गारश्रन्थितवार

क्लेशाः पञ्च क्लेशाः अविद्यास्मितारागद्वेषमोहरूपाः। ते एव अङ्गाराः। दाहकत्वात्। तेषां श्रन्थितः। श्रथि शैथिल्ये (१. ३५) शिथिलितः वारः अवसरः येन॥

३१७ स्फोडकवार

स्फुड संवरणे (६. ६७) स्फोडकः संवरणकारकः वारः द्वारः॥

३१८ हुतकेदार

हुड् अपनयने। हुताः अपनीताः केदाराः पर्वताः येन। प्रलयकारित्वात् इति भावः।

केदारः पर्वते शम्भौ क्षेत्रभेदालवालयोः (१३८. १६८)

इति विश्वः॥

३१९ ज्वलनकडारप्रदर

ज्वलनः अग्निः। तद्वत् कडाराः पिङ्गलाः प्रदराः केशाः यस्य। अथवा ज्वलन इति पृथक् संबोधनम्। ज्वलन अग्निरूप। कडाराः पिङ्गलाः प्रदराः केशाः यस्य इति पृथक्॥

३२० मदारप्रदरमदार

मदाराः धूर्ताः। तेषाम्। दॄ हिंसायाम्। ॠदोरप् (३. ३. ५७) प्रपूर्वः। प्रदरः भङ्गः। तत्र मदारः हस्ती।

मदारो द्विरदे धूर्ते (१३९-१६१)

इति विश्वः ॥

३२१ द्योतिकडार

द्योतः अस्ति एषां द्योतिनः प्रकाशिनः कडाराः दासाः यस्य।

प्रकाशो द्योत आतपः (२. ३.)

इत्यमरः ॥

३२२ प्रदरकुठारप्रदरकुठार

प्रदरः नारीरुक्। कुठारं कपटम्। अनयोः प्रदरः बाणः। कुठारः छेदनकारी शस्त्रविशेषः। तद्रूप ॥

३२३ स्वादुकुठार

स्वादु प्रियं कुठारं मैथुनं यस्य।

प्रदारो भङ्गनारीरुग्बाणा अस्त्राः कचा अपि

कुठारं मैथुने विद्यात् कुठारं कपटेऽपि च (१३९-१७७)

इति विश्वः ॥

३२४ स्तम्भितदास

स्तम्भिताः विश्वासिताः दासाः येन। स्तम्भु विश्वासे (१. ७६४) णिजन्तः।

दासः शूद्रे दानपात्रे भृत्यधीवरयोरपि (१७४. ३)

इति विश्वः।

३२५ स्थितिकैलास

स्थीयते अस्मिन् इति स्थितिः। एतादृक् कैलासः यस्य ॥

३२६ स्तम्भितहास

स्तम्भिताः प्रमादिताः। तान् हसति। स्तम्भु प्रमादे। (१. ४२०) णिजन्तः ॥

३२७ प्रेमनिवास

प्रेम्णः स्नेहस्य निवासः स्थानम्।

३२८ त्रोटितपाश

त्रोटितः छेदितः पाशः बन्धनं येन ।

पाशः पक्ष्यादिबन्धने ।

इत्यमरः ॥

३२९ व्यथितह्रास

व्यथ भयसंचलनयोः (१. ८०१) व्यथितः भीतः ह्रासः क्षैण्यं यस्मात् ॥

३३० क्रान्तविवास

क्रान्तः प्राप्तः विवासः समाप्तिः । अर्थात् आरब्धस्य । येन ॥

३३१ क्लमिकीनाश

क्लमी ग्लानियुक्तः कीनाशः यमः यस्मात् । क्लमु ग्लानौ (४. ९८) शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् (३. २. १४१)

कीनाशः कर्षके क्षुद्रे कृतान्तपशुघातिनोः (१६९-२१)

इति विश्वः ।

३३२ क्रथनविलास

क्रथ हिंसायाम् (१. ८३८) क्रथनं हिंसनं विलासः भावः यस्य ।

विलासो भावलीलयोः (१७५-२२)

इति विश्वः ।

३३३ ह्मलदभ्यासस्फूर्च्छितरास

ह्मल चलने (१. ८४४) ह्मलन् चलन् यः अभ्यासः पौनःपुन्यं तेन स्फूर्च्छितः विस्तारितः रासः क्रीडा येन। स्फुर्च्छा विस्तृतौ (१. २२८) णिजन्तात् क्तः । रास क्रीडायाम् । घञ् ॥

३३४ द्राडितवाश

द्राडृ ध्राडृ शोषणालमर्थयोः । द्राडितः शुष्कः वाशः इच्छा यस्य । वश कान्तौ (२. ७०) घञ् । कान्तिः इह इच्छा ॥

३३५ स्थलदवकाश

ष्थल स्थाने (१. ८८६) स्थलन् तिष्ठन् अवकाशः आकाशः यस्मिन् ॥

३३६ भ्रेषिनिकाश

भ्रेष्ट गतौ (१. ६३२) सर्वधातुभ्यः इन्। भ्रेषिः गच्छन् निकाशः उपमा यस्य।

निकाशो निश्चये तुल्ये। (१६६-२१)

इति विश्वः ॥

३३७ स्त्यायितभास

स्त्यै ष्ट्यै शब्दसंघातयोः (१. ६५६) णिजन्तः। स्त्यायिताः संघातं प्रापिताः भासाः दीप्तयः येन ॥

३३८ क्रोशितभास

क्रुश आह्वाने (१. ९०६) णिजन्तः। क्रोशिताः आह्वायिताः भासाः गृध्राः येन। भैरवरूपित्वात्।

भासो भासि समाख्यातो गोष्ठे कुक्कुटगृध्रयोः (१७४-२)

इति विश्वः ॥

३३९ ह्वरणग्रास

ह्वृ कौटिल्ये (१. ९७८) ह्वरणं कौटिल्यं ग्रसति भक्षयति। ग्रसु अदने (१. ६६१) कर्मण्यण् ॥

३४० म्नातन्यास

म्ना अभ्यासे (१. ९७६) म्नातः अभ्यस्तः न्यासः मातृकादिन्यासः येन ॥

३४१ क्षुरसङ्काश

क्षुरेण शस्त्रविशेषेण सङ्काशः सदृशः। तीक्ष्णत्वात् ॥

३४२ स्रवितप्रास

स्रु गतौ (१. ६८७) स्रवणं स्रवः। सः संजातः यस्य स्रवितः निष्फलीकृतः प्रासः कुन्तः। अर्थात् शत्रूणाम्। येन।

प्रासस्तु कुन्तः (१६५४)

इत्यमरः॥

३४३ स्थायिश्वास

स्थायिनः श्वासाः यस्य। स्थायी इत्यत्र ग्रह्यादित्वात् (३.१.१३४) णिनिः॥

३४४ ध्यातविकाश

ध्यातेन ध्यानेन विकाशः प्रकाशः यस्य॥

३४५ स्नातविभास

स्नातं अस्मिन् इति स्नातः। अर्शआद्यच् (५. २. १२७) विभासः तीर्थविशेषः येन॥

३४६ स्थापितवास

स्थापितः वासः व्यवस्था येन।

वासो गृहे व्यवस्थाने वासः स्यादाढरूषके (१७४-७)

इति विश्वः॥

३४७ ध्मातहुताश

ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः (१. ९७३) ध्मातः प्रज्वालितः हुताशः अग्निः येन॥

३४८ प्रातबुधाश

प्रा पूरणे (२. ५२) प्राता पूर्णीकृता बुधानां पण्डितानां आशा वाञ्छा येन॥

३४९ स्वयंनिराश

स्वयं आत्मना निराशः इच्छारहितः॥

३५० प्रायितरास

प्रीङ् प्रीतौ (४. ३६) प्रायितः प्रीतिविषयीकृतः रस एव रासः स्वादः येन ॥

३५१ त्यक्तोच्छ्वासस्पर्धिविनाश

त्यक्तः यः उच्छ्वासः विनासः तेन स्पर्धिनां शत्रूणां विनाशो यस्मात् ॥

३५२ क्रूरत्रास

क्रूरान् नृशंसान् त्रासयति। त्रसी उद्वेगे (४. १०) णिजन्तात् कर्मण्यण्।

क्रूरस्तु कठिने घोरे नृशंसे त्वभिधेयवत् (१२७-२५)

इति विश्वः ॥

३५३ श्यायितकास

श्यैङ् गतौ (१. १०१२) णिजन्तः। श्यायितः गमितः कासः रोगविशेषः येन ॥

३५४ म्रदितश्वास

म्रद मर्दने (१. ८०४) म्रदितः नाशितः श्वासः रोगविशेषः येन ॥

३५५ स्यमिताश्वास

स्यम वितर्के (१०. १५४) णिजन्तात् क्तः। स्यमितः तर्कं प्रापितः आश्वासः व्यसनं येन।

आश्वासो निर्वृतौ मतः।
आख्यायिकापरिच्छेदेऽप्यभ्यासे व्यसनेऽन्तके (१७५-२१)

इति विश्वः ॥

३५६ ग्रस्तोज्जास

ग्रस्तान् व्याध्यादिना उज्जासयति मोचयति। जसु मोक्षणे (४. १०२) णिजन्तः। उत्पूर्वः ॥

३५७ स्वादितघासस्वतनुम्लास

स्वाद् आस्वादने (१. २८) स्वादितः घासः तृणविशेषः येन स बलीवर्दः नन्दी। तेन स्वस्य तनुं शरीरं म्लासयति। म्लासृ दीप्तौ। णिजन्तः॥

३५८ त्रौकितमास

त्रौकृ गतौ (१. ६६) त्रौकिताः गमिताः मासाः कालभेदाः येन। चिरजीवित्वात्॥

३५९ श्वेतितवास

श्वेतितं श्वेतं वासः वस्त्रं यस्य॥

३६० परप्रकाश

परः उत्कृष्टः प्रकाशः प्रहासः यस्य।

३६१ स्वपत्प्रकाश

स्वपन्ति ते स्वपन्तः प्रकाशाः आतपाः। अर्थात् तेजांसि। यस्मिन्।

प्रकाशोऽतिप्रसिद्धे स्यात् प्रहासातपयोः स्फुटे (१६६-२०)
इति विश्वः॥

३६२ त्विड्जितकाश

त्विषा जिताः काशाः तृणविशेषाः येन।

काशस्तृणे स्यात् क्षवथौ वाराणस्यां तु काश्यपे (१६८-७)
इति विश्वः॥

३६३ क्रथितायास

क्रथ हिंसायाम् (१. ८३८) क्रथितः दूरीकृतः फलदानेन आयासः परिश्रमः येन॥

३६४ श्लथहल्लास

श्लथः शिथिलः हृल्लासः रोगविशेषः यस्मात्॥

३६५ द्विट्कृकलास

द्विषः शत्रवः कृकलासाः सरटाः इव यस्य ॥

३६६ भ्रूव्यत्यासत्रपितव्यास

भ्रुवः व्यत्यासेन त्रपितः लज्जितः व्यासः मुनिः येन। त्रपूष् लज्जायाम् (१. ३६६) णिजन्तः। घटादित्वात् मित्वेन ह्रस्वः।

व्यासो मुनौ स्याद्विस्तारे (१७४. ७)

इति विश्वः ॥

३६७ त्रुफितव्यास

त्रुफ हिंसायाम् (१. ४३७) त्रुफितः नाशितः व्यासः विस्तारः येन। नाशकत्वात् ॥

३६८ स्तरणह्रास

स्तृञ् आच्छादने (५. ६) स्तरणं आच्छादनम्। तस्य ह्रासः क्षयः यस्य। दिगम्बरत्वात् ॥

३६९ प्रियविश्वास

प्रियः विश्वासः प्रत्ययः यस्य ॥

३७० व्रणितपलाश

व्रणाः संजाताः येषां ते व्रणिताः मारिताः। पलं मांसं अश्नन्ति ते पलाशाः व्याघ्रादयः येन। मृगयाप्रियत्वात् ॥

३७१ छन्नपलाश

छद अपवारणे (१०. २६०) छन्नाः अपवारिताः पलाशाः राक्षसाः येन।

पलाशः किंशुके साट्यां हरिते राक्षसेऽपि च।

पत्रे पलाशम् (१६६-२३, २४)

इति विश्वः ॥

३७२ छातपलाश

छो छेदने (४. ३८) छातानि पलाशानि पत्राणि क्रीडार्थं येन ॥

३७३ प्रेप्सितकाशश्रोण

प्रकर्षेण ईप्सितः। काश्यां भवाः काशाः लोकाः। तेषां श्रोणः संघातः यस्य। श्रोणृ संघाते (१. ४८४) घञ्।

३७४ पलाश

पलाशः ब्रह्मवृत्तः। तत्स्वरूपः ॥

३७५ घणितव्याश

घण शब्दे। घणितुं योग्यः घणितव्यः। वाच्यः इत्यर्थः। आशः। आं ब्रह्माणं श्यति तनूकरोति इत्याशः।

आकारो ब्रह्मणि प्रोक्तः।

इत्येकाक्षरकोशः। शो तनूकरणे (४. ३७) आतोऽनुपसर्गे कः (३. २. ३) ॥

३७६ स्तनितखलाशद्रोहिनिरास

स्तनिताः शब्दयुक्ताः खलाः दुष्टाः। शः श्रेष्ठः। तद्भिन्नाः अशाः। ईदृशाः ये द्रोहिणः शत्रवः तेषां निरासः निराकरणं यस्मात्।

शकारः कथितः श्रेष्ठः।

इत्यनेकार्थः ॥

३७७ क्रूरपरासस्निग्धाभ्यासस्तुक्

क्रूरेभ्यः परे अन्ये। न विद्यते सः कोपः येषां ते असाः। स्निग्धाः स्नेहयुक्ताः। तेषु अभ्यासेन संमुखोपवेशेन स्तोचते प्रसीदति। आस उपवेशने (२. ११) अभिपूर्वः। घञ्। ष्टुच प्रसादे (१. १८८) क्विप्।

सः कोपे वारणे शस्ये तथा शूलिनि कीर्तितः।

इत्यनेकार्थः (३५) ॥

३७८ संन्यास

सतः साधून् नितरां आ समन्ताद्भावेन असति स्वीयत्वेन आदत्ते। अस गतिदीप्त्यादानेषु (१. ६३४) ॥

३७९ स्वःपतिशास

स्वःपतिं इन्द्रं शास्ति ॥

३८० प्रभाप्रकाश

प्रभाभिः प्रकाशते ॥

३८१ व्याप्तदशाश

व्याप्ताः दशसंख्याकाः आशाः दिशः येन ॥

३८२ द्विष्टदशास

द्विष्टान् अप्रीतान् द्यति खण्डयति इति द्विष्टदः। दो अवखण्डने (४. ४०) कः। तादृशः शासः खड्गः यस्य ॥

३८३ क्लिष्टदशास

क्लिष्टाः क्लेशयुक्ताः। तेषां याः शन्यादिदशाः ताः स्यति नाशयति। षो अन्तकर्मणि (४. ३६)॥

३८४ प्रायितलास

प्रकर्षेण अयितः प्राप्तः लासः नृत्यं येन। अय गतौ (१. ५०३, ६३५) क्तः। लस शिल्पयोगे (१०. १८६) घञ् ॥

३८५ स्वरितविभास

स्वः स्वर्गं इताः प्राप्ताः स्वरिताः। तान् विशेषेण भासयति दीपयति ॥

३८६ भ्रेजितनास

भ्रेजृ दीप्तौ (१. १६३) भ्रेजिता शोभिता नासा द्वारोर्ध्वदारु यस्य

नासा तु नासिकायां स्यान्नासा द्वारोर्ध्वदारुणि (१७४. ११

इति विश्वः ॥

३८७ ग्लपितपिपास

ग्लै हर्षक्षये (१. ९५२) ग्लास्नावनुवमां च (धा. पा. १. ८६८; पा. ६. ४. १२) इति मित्वम्। ग्लपिता ग्लानिं प्रापिता पिपासा पातुं इच्छा येन ॥

३८८ प्रहृतयियास

प्रकर्षेण हृता यियासा गन्तुं इच्छा येन। स्थाणुः इत्यर्थः ॥

३८९ स्यूतसमास

स्यूतः मिलितः समासः संक्षेपः यस्य। अणिमसिद्धिसंयुक्त इत्यर्थः ॥

३९० स्नपितविपाश

स्नपितं स्नानप्रयोजकः व्यापारः। तत् यस्याः सा स्नपिता इति अर्शआद्यच् (५. २. १२७) तादृशी विपाशा नदी यस्मात् ॥

३९१ ह्रसिताकाश

ह्रसितः ह्रस्वीकृतः आकाशः येन ॥

३९२ स्रूकार्पास

स्रिवु गतिशोषणयोः (४. ३) क्विप्। ज्वरत्वर (६. ४. २०) इति ऊठ्। स्रीव्यति इति स्रूः गतम्। कर्पासस्य विकारः कार्पासं वस्त्रं यस्मात्। दिगम्बरत्वात् ॥

३९३ ज्युतदुर्वास

ज्युङ् गतौ (१. १००५) ज्युतः गतः दुष्टः वासः वासना यस्मात् ॥

३९४ क्ष्णुद्दिध्यास

क्ष्णु तेजने (२-२८) क्विप्। क्ष्णौति इति क्ष्णुत् उत्तेजयित्री दिध्यासा ध्यानेच्छा यस्य ॥

३९५ स्रग्दिग्वास

स्रग्रूपाः दिशः वस्ते आच्छादयति ॥

३९६ व्रजदधिवास

व्रजन् गच्छन् अधिवासः धूपनादिभिः संस्कारः यम् ।
अधिवासो निवासे च संस्कारे धूपनादिभिः । (१७८-५०)
इति विश्वः ॥

३९७ द्युसदधिवास

दिवि सीदन्ति इति द्युसदः देवाः । तेष्वधिवासः निवासः यस्य ॥

३९८ ह्रीच्छितदाश

ह्रीच्छ लज्जायाम् (१. २२५) ह्रीच्छिताः लज्जिताः । दाशृ दाने (१. ६३१) पचाद्यच् (३. १. १३४) दाशाः दातारः यस्मात् ॥

३९९ क्षोटितदाश

क्षोट क्षेपे (१०. ३२६) क्षोटिताः क्षिप्ताः दाशाः कैवर्ताः येन । दशति मत्स्यान् इति दाशः । दंसेष्टटनौ न आ च (उ. ५-१५, १६) यद्वा दाश्यते मूल्यं अस्मै । दाशृ दाने (१-६३१) घञ् ।
शालो झषे धीवर एव दाशः ।
इति शब्दभेदः ।
कैवर्तभृत्ययोर्दासो दासी वाणा च चेटिका ।
इति रुद्रात् दन्त्यान्तोऽपि ॥

४०० प्रचितचकास

प्रचितः संचितः चकासः दीप्तिः येन । चकासृ दीप्तौ (२. ६५) घञ् ॥

४०१ प्रीणितदास

प्रीणिताः तर्पिताः दासाः दानपात्राणि येन ॥

४०२ ध्रजितस्पाश

ध्रज गतौ (१. २३२) ध्रजितः गतः स्पाशः बाधा यस्मात्। स्पश बाधने (१. ९३६) घञ् ॥

४०३ ध्वजितस्पाश

ध्वजिताः गताः स्पशाः एव स्पाशाः चाराः यस्मात्। सर्वज्ञत्वात्। ध्वज गतौ (१. २३८)

अपसर्पश्चरः स्पशः (१४९३)

इत्यमरः ॥

४०४ ध्वाञ्जितकास

ध्वञ्जितः गतः कासः कुत्सितशब्दः यस्मात्। ध्वजि गतौ (१. २३६) क्तः। कासृ शब्दकुत्सायाम् (१. ६५४) घञ्।

४०५ द्रवदितिहास

द्रु गतौ (१. ६६२) द्रवन्तः प्रचरन्तः इतिहासाः पुरावृत्तानि यस्य ॥

४०६ द्युद्दुर्वासःकृतपरिहासप्रकरविलास

द्यु अभिगमने (२. ३१) क्विप्। द्युत् अभिगतः यः दुर्वासाः ऋषिः तस्य कृतः यः परिहासः तस्य प्रकरः समूहः। तद्रूप एव विलासः लीला यस्य। कृष्णशिवयोरभेदात् ॥

४०७ प्रद्रुतकास

प्रद्रुतः प्रचलितः कासः शातनं यस्मात्। कस गतिशासनयोः (२. १४) घञ् ॥

४०८ ह्लादकरास

ह्लादकः सुखकरः रासः ध्वनिः यस्य।

रासः कोलाहले ध्वनौ।
भाषाशृङ्खलके रासः (१७४-३, ४)

इति विश्वः।

४०९ प्रफुल्लवास

फुल्ल विकसने (१. ५६५) पचाद्यच् (३-१-१३४) प्रफुल्लाः विकसिताः वासाः आटरूषकाः यस्य ।

वासो गृहे व्यवस्थाने वासः स्यादाटरूषके (१७४. ७)

इति विश्वः ॥

४१० व्यंसकवास

व्यंसाः एव व्यंसकाः धूर्ताः । तान् अस्यति क्षिपति । असु क्षेपणे (४. १००) कर्मणि अण् ॥

४११ व्यञ्जकवास

अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु (७. २१) विशेषेण अञ्जकः कान्तियुक्तः वासः गृहं यस्य ॥

४१२ प्रचरद्रास

प्रचरन्तः रासाः भाषाप्रबन्धाः यस्य ॥

४१३ प्रवरप्रास

प्रवरान् उत्कृष्टान् प्रासयति विस्तारयति । प्रस विस्तरणे (१. ८०३) कर्मणि अण् ॥

४१४ प्रधृतकपाल

प्रकर्षेण धृतं कपालं शिरोऽस्थि येन ।

कपालं शिरसोऽस्थ्नि स्याद्धटादेः शकले व्रजे (१५७-१०३)

इति विश्वः ॥

४१५ त्रिभुवनपाल

त्रयाणां भुवनानां समाहारः त्रिभुवनम् । पात्रादित्वात् न ङीप् । तत् पालयति ॥

४१६ प्रगुणकृपाल

प्रगुणां भूयसीं कृपां लाति आदत्ते । अर्थात् स्वभक्तेषु । आतोऽनुपसर्गे कः । (३. २. ३)

४१७ प्रकृततमाल

अतिशयेन प्रकृतः प्रकरणविषयीकृतः प्रकृततमः। तं अलति भूषयति। अल भूषणपर्याप्तिवारणेषु (१. ५४८) कर्मण्यण् ॥

४१८ प्रसरदरालप्ररुचितवालप्रियतमबाल

प्रसरन्तः अरालाः कुटिलाः प्ररुचिताः शोभिताः वालाः केशाः यस्याः सा प्रियतमा बाला स्त्रीः यस्य।

अरालः कुटिले सर्जरसे समदद्न्तिनि (१५७-१०६)

इति विश्वः ॥

४१९ प्रवलितवाल

प्रकर्षेण वलितं प्रवृद्धं वालं बलं यस्य। कलिवली कामधेनू।

वालः केशो बलं वालम्।

इत्यनेकार्थः ॥

४२० श्लोणितवाल

श्लोणृ संघाते (१. ४८५) श्लोणिताः संघीभूताः वालाः वेगाः यस्य।

वालो वेग उदाहृतः।

इत्यनेकार्थः ॥

४२१ भ्रंसितबाल

भ्रंसिताः दूरीकृताः बालाः मूर्खाः येन।

बालः कचे शिशौ मूर्खे (१५०-२१)

इति विश्वः ॥

४२२ प्रभवरबाल

प्रकृष्टा भाः यस्य इति प्रभः। वरः उत्कृष्टः बालः शिशुः यस्य ॥

४२३ भ्राजन्माल

भ्राजन्तः शोभमानाः मालाः जनाः यस्य।

४२४ क्लुतकरवालध्वनितविदाल

क्लुङ् गतौ (१. १००५) क्लुतः प्राप्तः यः करवालः खड्गः तेन ध्वनिताः विदालाः विदलनानि येन। दल विशरणे (१. ५८१) घञ् ॥

४२५ च्युतजम्बालस्फुटशैवालप्रतिमितवाल

च्युङ् गतौ (१. १००४) च्युतः गतः जम्बालः कर्दमः येभ्यः तादृशानि स्फुटानि विशरणशीलानि शैवालानि। तेषां प्रतिमिताः सदृशीकृताः वालाः केशाः यस्य ॥

४२६ स्फुलितजटाल

स्फुलितः ज्ञानविषयः। स्फुल संचलने (६. ९६) जटालः जटासहितः ॥

४२७ द्विजपतिभाल

द्विजपतिः चन्द्रः भाले मस्तके यस्य ॥

४२८ द्युतिनिधिभाल

द्युतिनिधिः सूर्यः। तद्वत् भालं तेजः यस्य।

भालं ललाटमहसोः (१४९-१३)

इति विश्वः ॥

४२९ प्रमदकुलाल

प्रमदसम्मदौ हर्षे (३. ३. ६८) प्रमदानां हर्षाणां कुलालः कुम्भकारः। अर्थात् निर्माता।

कुलालः कुम्भकारे स्यात् कुङ्कुमे कौशिकेऽपि च (१५७-१०८)

इति विश्वः ॥

४३० प्रतिमठतालप्रभृतिविशाल

प्रतिमठसंज्ञकः यः तालः तत्प्रभृतीन् विशालयति विस्तारयति।

तालः करतलेऽङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां च सम्मिते।

गीतकालक्रियामाने करस्फाले द्रुमान्तरे।

वाद्यभाण्डे च कांस्यस्य त्सरौ तात्यजटौषधौ ।
क्लीबं तु हरिताले स्यात् । (१४६-२३, २४)
इति मेदिनी ॥

४३१ प्रविजितताल

प्रकर्षेण विजितः उच्चत्वेन तालः तालवृक्षः येन ॥

४३२ ध्मापितताल

ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः (१. ९७४) णिजन्तः । ध्मापितः शब्दापितः तालः कांस्यनिर्मितवाद्यविशेषः येन ॥

४३३ ग्लेविततात

ग्लेवृ सेवने (१. ५३२) ग्लेवितः सेवितः तालः नृत्यसमये करास्फालं येन ॥

४३४ प्रियहिन्ताल

प्रियाः हिन्तालाः वृक्षविशेषाः यस्य ॥

४३५ प्रतिपातालप्रणिहितखाल

प्रतिपातालं प्रणिहितं प्रेषितं खालं खलसमूहः येन ॥

४३६ म्लक्ष्यपियाल

म्लक्ष अदने (१०. १२०) म्लक्ष्यः भक्ष्यः पियालः पियालस्य राजादनवृक्षस्य फलं यस्य । फले लुक् (४. ३. १६३) इत्यणो लुक् ।

राजादनं पियालः स्यात् ।
इत्यमरः (७१८) ॥

४३७ स्थगितज्वाल

स्थगिताः संवृताः ज्वालाः । अर्थात् अग्नेः । येन । स्थगे संवृतौ (१. ८२७) ।

४३८ ध्रुवसुरशाल

ध्रुवः निश्चलः सुराणां शालः प्राकारः । तद्रूपः ।

प्राकारो वरणः शालः ।

इत्यमरः (५६६) ॥

४३९ द्रुमसुखशाल

द्रुमाणां वृक्षाणां सुखं शालयति गमयति । वर्षकत्वात् । शल गतौ (१. ५१९, ५८२)

४४० क्षपितमृणालछविफणिशाल

क्षि क्षये (१. ९६१) णिजन्तः । क्षपिता । तिरस्कृता इति यावत् । मृणालस्य बिसस्य छविः दीप्तिः येन । अतिशुभ्रत्वात् । तादृशः यः फणी शेषः तेन शालते शोभते । शाडृ श्लाघायाम् (१. ३०९) डलयोः ऐक्यात् धातूनां अनेकार्थत्वात् शोभार्थः ॥

४४१ प्रकटशिखाल

शिखा चूडा अग्निशिखा वा अस्ति अस्य शिखालः । प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् (५. २. ९६) इति लच् । प्रकटं शिखालः । सुप्सुपा (२. १. ४) इति समासः ।

शिखा शिफायां चूडायां ज्वालायामग्रमात्रके ।

लाङ्गल्यां चापि शाखायां चूडायां च शिखण्डिनि (२२-५) ।

इति विश्वः ॥

४४२ प्रथितरसाल

प्रथ प्रख्याने (१. ८०२, १०. १९) प्रथितः विख्यातः रसालः इक्षुः । तद्रूपः ॥

४४३ प्रचुररसाल

प्रचुरा भूयसी रसाला जिह्वा यस्य ।

रसाला मार्जितायां स्याज्जिह्वादूर्वाविदारिषु ।

रसालं सिह्लके वाले रसालश्चेक्षुचूतयोः (१५९, १२४)

इति विश्वः ॥

४४४ श्रीफलशाल

श्रीफलाः मालूरवृक्षाः । तद्युक्ता शाला अगारैकदेशः यस्य ।
मालूरश्रीफलावुभौ (७१२)
इत्यमरः ।
शालो हालनृपे मत्स्यप्रभेदे सर्जपादपे ।
शाला गृहतरुस्कन्धे शाखागारैकदेशयोः (१५०-१४)
इति विश्वः ॥

४४५ द्रुहिणविडाल

द्रुहिणः ब्रह्मा । तस्य विडालः मार्जारः । भक्षकत्वात् ॥

४४६ प्रतिहतकाल

प्रतिहतः तिरस्कृतः कालः मृत्युः येन । मृत्युंजयत्वात् ॥

४४७ स्थिरतम

अतिशयेन स्थिरः स्थिरतमः मोक्षः । तद्रूपः ।
स्थिरो निश्चलमोक्षयोः (१३२-८७)
इति विश्वः ॥

४४८ कालद्युतिधर

काला श्यामला या द्युतिः शोभा तस्याः धरः धारकः । असिताङ्गभैरवरूपित्वात् ॥

४४९ काल

कालः महाकालः ॥

४५० द्योतितकाल

द्योतितः शोभितः प्रलयकाले कालः यमः येन ॥

४५१ क्षेपितकाल

क्षिप प्रेरणे (४. १४, ६. ५) क्षेपितः गमितः कालः समयः येन ।
कालो मृत्यौ महाकाले समये यमकृष्णयोः (१४९. ११)
इति विश्वः ॥

४५२ श्लिकुवाचालप्रमथकुपाल

श्लिकवः भृत्याः। वाचालाः वक्तारः। ईदृशाः ये प्रमथाः गणाः तेषां कुपालः राजा। कुं पृथ्वीं पालयति इति कुपालः॥

४५३ प्रेष्ठितहाल

अतिशयेन प्रिया प्रेष्ठा। प्रेष्ठा कृता प्रेष्ठिता हाला सुरा येन। प्रेष्ठा-शब्दात् तत्करोति इति णिजन्तात् कर्मणि क्तः॥

४५४ श्रेष्ठितहाल

अतिशयेन प्रशस्यः श्रेष्ठः। तादृक् कृतः हालः नृपतिविशेषः येन।

हाला सुरायां नृपतौ च हालः (१५२. ४५)

इति विश्वः॥

४५५ श्यावनिगाल

श्यावः श्यामः निगालः गलोद्देशः यस्य।

निगालस्तु गलोद्देशः (१५६३)

इत्यमरः॥

४५६ क्षरदघजाल

क्षरत् दूरीभवत् अघजालं पापसमूहः यस्मात्॥

४५७ प्रार्द्धितजाल

ऋधु वृद्धौ (४. १३५, ५. २४) प्रार्द्धिताः प्रवर्धिता जालाः कदम्बवृक्षाः येन॥

४५८ क्षेवितजाल

क्षिवु निरसने (१. ५९९) णिजन्तः। क्षेवितः निरसितः जालः दम्भः येन।

जालं गवाक्ष आनाये क्षारके दम्भवृन्दयोः।

जालो नीपद्रुमे (१५०-१८)

इति विश्वः॥

४५९ म्लासिव्याल

टुम्लास्टृ दीप्तौ। घञ्। म्लासः विद्यते येषां ते म्लासिनः व्यालाः सर्पाः यस्य ॥

४६० स्तब्धव्यालव्यालव्यालव्याल

स्तब्धाः रूद्धाः व्यालाः क्रूराः। व्यालाः दुष्टदन्तिनः। व्यालाः शठाः। व्यालाः श्वापदाश्च येन।

४६१ करालस्फूर्जज्ज्वालज्वलितपलाल-छविकालिकाल

कराला भीषणा स्फूर्जन्ती देदीप्यमाना ज्वाला शिखा यस्य। तादृशः ज्वलितः उद्दीप्तः यः पलालः तृणविशेषः तद्वत् छविः यस्य।

करालो दन्तुरे तुङ्गे करालं च कुठारके।
करालो व्रणतलेऽपि करालो भीषणेऽन्यवत् (१५७-१०६, १०७)

इति विश्वः। कलिः कलहः। तं कालयति नाशयति। छविशब्दा-न्तेन सह कर्मधारयः। कल शब्दसंख्यानयोः (१. ५२६) इति भ्वादिः। हेतुमति च (३. १. २६) इतिणिच्। कलिवल्योः कामधेनुत्वात् नाशनेऽर्थे वृत्तिः ॥

४६२ प्रखरतमाल

प्रखरः तीक्ष्णः तमालः खड्गः यस्य।

तमालस्तिलके खड्गे तापिञ्छे सरलद्रुमे (१५७-१०२)

इति विश्वः ॥

४६३ प्रमुखकरालत्रिशिखकराल

प्रमुखं श्रेष्ठं करालं तुङ्गं त्रिशिखानां त्रिशूलानां करालः व्रजः यस्य।

प्रमुखः प्रथमे श्रेष्ठे (२३. १०)

इति विश्वः।

त्रिशिखं शिखरे विद्यात् त्रिशूले राक्षसान्तरे (२३. ८)

इति विश्वः ॥

४६४ प्रमुखदरालत्रिशिखकराल

प्रमुखः प्रथमः। अर्थात् मुख्यः। स इव आचरन् प्रमुखन् अरालः समदद्न्ती। स इव यः त्रिशिखः नाम राक्षसः तस्य करालः भीषणः। कुठारच्छेदनकारी इत्यर्थः। रामरूपेण तेनैव मारितत्वात्॥

४६५ प्रीतकरालक्रौञ्चमरालप्रियकशृगाल

प्रीताः तुष्टाः। करालाः दन्तुराः। ईदृशाः ये क्रौञ्चाः पक्षिविशेषाः। मरालाः हंसाः। प्रियकाः चित्रमृगाः। शृगालाः जम्बुकाः च यस्मात्।

प्रियकः प्रीतशाले स्यान्नीपे चित्रमृगेऽलिनि (७. ५७)

इति विश्वः॥

४६६ ध्रुवसुखधाम

ध्रुवस्य स्थिरस्य सुखस्य धाम स्थानम्॥

४६७ स्फाटिकधाम

स्फाटिकं स्फटिकरचितं धाम गृहं यस्य॥

४६८ द्युतिपतिधाम

द्युतिपतेः सूर्यस्य धामानि किरणाः। तत्तुल्याः किरणाः यस्य॥

४६९ व्यलीकधाम

व्यलीकं अनृतं धाम जन्म यस्य।

व्यलीकं त्वनृतं प्रिये (२३५६)

इत्यमरः॥

४७० त्रिवर्गधाम

त्रिवर्गः सत्त्वरजस्तमांसि धाम देहः यस्य॥

४७१ स्वतन्त्रधाम

स्वतन्त्रं अनन्याधीनं धाम प्रभवः यस्य।

धाम देहे गृहे रश्मौ स्थाने जन्मप्रभावयोः (८८. ८०)

इति मेदिनी॥

४७२ प्रलयनिराम

प्रलये निरामः निर्गतः आमः रोगः यस्मात्।

आमो रोगे तद्विशेषेऽप्यामोऽपक्वेऽपि वाच्यवत्। (११०.८)

इति विश्वः॥

४७३ श्रियाभिराम

श्रिया विभूत्या अभिरामः मनोहरः॥

४७४ स्वनिहितराम

स्वस्मिन् निहितः रामः। रमन्ते अस्मिन् योगिनः इति रामः परं ब्रह्म। येन।

रमन्ते योगिनो यस्मिन् नित्यानन्दे चिदात्मनि।

इति। रामपदेन अत्र परं ब्रह्म अभिधीयते॥

४७५ स्नेहाराम

स्नेहस्य आरामः उपवनम्।

आरामः स्यादुपवनम् (६५२)

इत्यमरः॥

४७६ ह्रेपितराम

ह्रेपितः लज्जां प्रापितः दाशरथिद्वारा रामः परशुरामः येन॥

४७७ स्नेहितराम

स्नेहितः स्नेहविषयीकृतः रामः मनोज्ञः जनः येन॥

४७८ म्लेवितराम

म्लेवृ सेवने (१. ५३५) म्लेवितः सेवितः रामः दाशरथिः येन॥

४७९ प्रतिसृतराम

प्रतिसृतः अनुसृतः रामः हलायुधः येन॥

४८० प्रणयितराम

प्रणयः संजातः ययोः तौ प्रणयितौ रामौ सितासितौ येन॥

४८१ श्रद्धितराम

श्रद्धितौ श्रद्धां प्राप्तौ रामौ पक्षिविशेषौ पशुविशेषौ वा यस्मिन्।

रामा स्त्री जामदग्न्यश्च रामो रामौ सितासितौ।
रामः पशुविशेषे च रामो दशरथात्मजे (६०)

इत्यनेकार्थः।

रामः पशुविशेषे स्याज्जामदग्न्ये हलायुधे।
राघवे चासिते श्वेते मनोज्ञेऽपि च वाच्यवत् (१११. २१)

इति विश्वः॥

४८२ स्वक्तविराम

सुष्ठु अक्तः व्यक्तः विरामः अन्तः यस्मात्। अञ्जू व्यक्तिम्रक्षण-कान्तिगतिषु (७. २१.)

४८३ द्रावकवाम

द्रावकः विदग्धः वामः हरः। कर्मधारयः।

द्रावकस्तु शिलाभेदे विदग्धे घोषकेऽपि च (९. ८२)

इति विश्वः॥

४८४ प्रार्पितवामच्योतितवाम

प्रकर्षेण अर्पितं वामं द्रविणम्। तेन। च्युतिर् आसेचने (१. ४०) च्योतिताः आसिक्ताः वामाः सुन्दराः भक्ताः येन॥

४८५ श्च्योतितवाम

श्च्युतिर् क्षरणे (१. ४१) श्च्योतिताः क्षारिता वामा मेधा येन।

४८६ स्फेटितवाम

स्फिट स्नेहने (१०. ३६) स्फेटिता स्निग्धा वामा पार्वती यस्मिन्॥

४८७ स्मेटितवाम

स्मिट् अनादरे (१०. ३७) स्मेटिताः अनादृताः वामाः प्रतीपाः येन।

वामं सव्ये प्रतीपे च द्रविणे चातिसुन्दरे।
पयोधरे हरे कामे विद्याद्वामापि च स्त्रियाम्। (१११. २२, २३)
इति विश्वः॥

४८८ स्फेटितकाम

स्फिट्ट हिंसायाम् (१०. ९१) स्फेटितः हतः कामः येन॥

४८९ स्मायककाम

स्मायकः विस्मयकारकः कामः रेतः यस्य॥

४९० त्र्यक्षरकाम

त्रीणि अक्षराणि यस्मिन् तत् त्र्यक्षरकम्। शेषाद्विभाषा (५. ४. १५४) इति कप्। अमति गच्छति। अम गत्यादिषु (१. ४९३)

४९१ त्रिलोककाम

त्र्यवयवः लोकः त्रिलोकः। तं कामयते। कमु कान्तौ (१. ४७०) कान्तिः इच्छा॥

४९२ प्रपठितसामद्विजकृतकाम

प्रपठितं अधीतं साम वेदविशेषः यैः तादृशाः ये द्विजाः तेषां कृतः कामः अभिलाषः येन।

कामः स्मरेऽभिलाषे च कामं रेतोविलासयोः (११०. ९)
इति विश्वः॥

४९३ क्ष्वेलितभाम

क्ष्वेलृ गतौ (१.५७२) क्ष्वेलितः गमितः भामः सूर्यः येन॥

४९४ द्राघितभाम

द्राघृ सामर्थ्ये (१. ११५) द्राघितः समर्थः भामः क्रोधः यस्यः॥

४९५ व्यापितभाम

व्यापिता व्याप्तिं प्रापिता भामाः दीप्तयः यस्य॥

४९६ स्कुन्दितभाम

स्कुदि आप्रवणे (१. ९) आप्रवणं उद्धारणम्। स्कुन्दिताः उद्धताः भामाः नगराणि येन ॥

४९७ आशितभाम

आशिताः दीप्ताः भामा : घट्टाः घण्टाः वा यस्य ।

भामः क्रोधे रवौ दीप्तौ धूमे नगरघण्टयोः ।
घट्टयोरिति वा ।

इति विश्वः ॥

४९८ स्तावितनाम

स्तावितं स्तुतिविषयीकारितं नाम येन ॥

४९९ प्लीपरिणाम

प्ली गतौ (९. ३२) प्लीनाति इति प्लीः। क्विप्। गतः परिणामः यस्मात् ॥

५०० प्राणायामप्रवलक्षाम

प्राणायामैः योगाङ्गविशेषैः प्रवलश्च असौ क्षामश्च ॥

५०१ प्रत्तललाम

प्रकर्षेण दत्तानि प्रत्तानि। अत्र उपसर्गात्तः (७. ४. ४७) भूषणानि येन ॥

५०२ श्वेतललाम

श्वेतं शुभ्रं ललामं पुण्ड्रं यस्य ॥

४०३ श्वलल्ललाम

श्वलन् शीघ्रं गच्छन् ललामः केतुः ग्रहोत्पातलक्षणं यस्मात् ॥

५०४ स्फीतललाम

स्फीतं प्रवृद्धं ललामः प्रधानं यस्य ॥

५०५ श्वल्लललाम

श्वल श्वल्ल आशुगमने (१. ५८२, ५८३) पचाद्यच्। श्वल्लाः आशुगामिनः ललामाः बाणाः यस्य ॥

५०६ द्वरल्ललाम

द्वृ संवरणे (१. ९८१) द्वरन्तः संवृण्वन्तः ललामाः प्रभावाः यस्य ॥

५०७ स्थलितललाम

स्थलितं स्थलीकृतं ललामं शृङ्गम्। अर्थात् कैलासशृङ्गम्। येन ॥

५०८ ह्रेषललाम

ह्रेषृ शब्दे (१. ६५३) पचाद्यच्। ह्रेषाः शब्दायमानाः ललामाः वाजिनः यस्य। नृरूपत्वात् ॥

५०९ स्वभूल्ललाम

स्वभूः गोविन्दः ललामं प्रधानं च इति कर्मधारयः। तद्रूपः।

स्वभूर्वेधसि गोविन्दे (६८५)

इति शाश्वतः

५१० प्रेजिलललाम

एजृ दीप्तौ (१. १९२) प्रकर्षेण एजते शोभते। तच्छीलं ललामं वालधिः। अर्थात् चामरम्। यस्य ॥

५११ ज्रयल्ललाम

ज्रि अभिभवे (१. ९९४) ज्रहन्ति देवान्तरलक्षणानि पराभवन्ति ललामानि लक्ष्माणि यस्य। लडनं लट्। लढ वाल्ये। संपदादिक्विप्। डलयोरेकत्वम्। लडाममेव ललामम्। अम गत्यादौ (१. ४९३) कर्मण्यण्। बाहुलकात् कनिनि नान्तोऽपि।

प्रधानध्वजशृङ्गेषु पुण्ड्रवालधिलक्ष्मसु।
भूषावाजिप्रभावेषु ललामं स्याल्ललाम च।

इति रुद्रः।

ललामं पुच्छपुण्ड्राश्वभूषाप्राधान्यकेतुषु (२६२२)
इत्यमरः ॥

५१२ व्यायितयाम

व्यय गतौ (१. ९३०) व्यायिताः व्ययं प्रापिताः यामाः प्रहराः येन ॥

५१३ त्रोपितयामव्याघ्रस्थामक्षोभणशाम

त्रुप हिंसायाम् (१. ४३३) त्रोपितः नाशितः यामः रोगविशेषः येन। तादृक् व्याघ्राणां स्थाम बलम्। तस्य क्षोभणः क्षोभकारकः शामः आलोचनं यस्य । शम लक्ष आलोचने (१०. १५६, १५७) यामान्तेन कर्मधारयः ॥

५१४ प्रेरितसाम

प्रेरितं साम सामप्रयोगः येन ॥

५१५ ह्वयदुद्दामस्तापितदाम

ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च (१. १०५७) ह्वयन्तः स्पर्धमानाः ये उद्दामानः उद्भटाः तेषु। ष्टै वेष्टने (१. ९७०) णिजन्तः। स्तापितं वेष्टितं दाम रज्जुः येन ॥

५१६ स्वर्णग्रामप्रकुलग्राम

स्वर्णानां ग्रामः समूहः। तेन प्रकुलः सुन्दराकारः ग्रामः नगरं यस्य ।

ग्रामः स्वरे संवसथे वृन्दे शब्दादिपूर्वके (१११. १४)
इति विश्व.।
प्रकुलः सुन्दराकारे प्रकुलश्चात्मदेहयोः ।
इति विश्वः ॥

५१७ प्रभवद्ग्राम

प्रकर्षेण भवन्तः ग्रामाः नन्दिग्रामादयः यस्मात् ॥

५१८ प्रससंग्राम

प्रस विस्तारे (१. ८०३) अच्। प्रसः विस्तारयुक्तः संग्रामः आहवः यस्य। यद्वा प्रकर्षेण संग्रामसहितः।

अभ्यामर्दसमाघातसंग्रामाभ्यागमाहवाः (१६७८)।

इत्यमरः।

५१९ स्वपत्प्रणामस्वःशुभदा

स्वस्य यः पादः तं ये प्रणमन्ति तेषां स्वःशुभं परलोककल्याणं ददाति। अन्येभ्योऽपि दृश्यते इति क्विप्।

५२० म

हे शिव।

मः शिवे मा रमायां च मा निषेधेऽव्ययं पदम् (११०. १)

इति विश्वः॥

इति जगद्विजयच्छन्दः

समाप्तम्।

APPENDIX I.

जगद्विजयच्छन्दः

सटीकम् लघु

श्रीगणेशाय नमः

१ जय जय धीन

हे राजन् जय सर्वोत्कर्षेण वर्तस्व। कथंभूतः। धीनः धिय इनः सूर्यः प्रकाशकत्वात्।

इनः सूर्ये नृपे पत्यौ।

इति विश्वः॥

२ त्रिजगदधीन

त्रिजगत् अधीनं यस्य।

अधीनो निघ्न आयत्तः।

इत्यमरः॥

३ प्रमुदितदीन

प्रमुदिताः दीनाः दरिद्राः यस्मात्।

दीना मूषकयोषायां दुर्गते कातरेऽन्यवत्।

इति विश्वः॥

४ प्रशमनदीन

प्रशमस्य शान्तेः नदीनः समुद्रः॥

५ क्षितिधरलीनप्रचकितचीनप्रचुरमहीन

क्षितिधरेषु लीनाः प्रचकिताः चीनदेशीयाः प्रचुराः महीनाः राजानो यस्मात्॥

६ स्वमतिनवीन

स्वस्य आत्मनः मत्या नवीनः । आत्ममतिकरणकनूतनत्वाश्रयः । स्वस्मिन् आत्मनि या मतिस्तत्र नवीनः इति वा ॥

७ ध्वनिजितवीण

ध्वनिना जिता वीणा येन ॥

८ प्रतिहतजीनप्रतिसृतमीनध्वजसुकुलीन

प्रतिहतः निरस्तः जीनः जीर्णः प्रतिसृतः व्यापकः मीनध्वजः येन । तादृशश्चासौ सुतरां कुलीनश्च ॥

९ प्रसरदहीनप्रतिभटपीनद्युतिभुजरीणप्रखलधुरीण

प्रसरन् यः अहीनः अहीनां इनः प्रभुः शेषः तस्य प्रतिभटौ पीनद्युती यौ भुजौ ताभ्यां रीणाः हताः प्रकृष्टखलधुरीणाः येन ॥

१० स्फुटमभिराम

स्फुटं प्रव्यक्तं अभिरामः रमणीयः ।

स्फुटं प्रव्यक्तमुल्बणम् ।

इत्यमरः ।

११ ध्रुवसुखधाम

ध्रुवं स्थिरं सुखकारि धाम आलयो यस्य ।

ध्रुवः शङ्कौ हरे विष्णौ वटे चोत्तानपादजे ।
वसुयोगभिदोः पुंसि ध्रुवं खेऽजस्रतर्कयोः ।
स्त्रीमूर्वाद्योः सालपर्ण्यां गीतस्रग्भेदयोस्त्रिषु ।
स्थिरे नित्ये निश्चले च ध्रुवं क्लीबं प्रकीर्तितम् ।

इति मेदिनी ॥

१२ द्युतिपतिधाम

द्युतीनां पतिः सूर्यः । तस्य धाम इव धाम यस्य ॥

१३ स्वनिहितराम

स्वस्मिन् आत्मनि निहितः स्थापितः रामः दाशरथिः येन ॥

१४ प्रपठितसामद्विजकृतकाम

प्रकर्षेण पठितानि सामानि यैः ते तादृशाः ये द्विजाः तेषां कृताः कामाः मनोरथाः येन ॥

१५ व्युपरतभाम

व्युपरतः भामः क्रोधः यस्य यस्माद्वा ॥

१६ प्रमितललाम

प्रमितं ललामं प्राधान्यं यस्य । लोके इत्यर्थः ।

ललामं पुच्छपुण्ड्राश्वभूषाप्राधान्यकेतुषु ।

इत्यमरः ॥

१७ स्तुतपरिणाम

स्तुतः परिणामः परिपाकः यस्य ॥

१८ त्रिभुवनधामप्रविदितनामत्रिगुणितदाम

त्रिभुवनमेव धाम स्थानं गृहं वा ।

धाम गेहे गृहे रश्मौ स्थाने जन्मप्रभावयोः ।

इति विश्वः । तस्मिन् प्रविदितं यत् नाम तस्य त्रिगुणितं दाम माला यस्य ॥

१९ द्युतिजितकाम

द्युत्या कान्त्या जितः कामः येन ॥

२० प्रियतमवाम

प्रियतमाः वामाः यस्य ॥

२१ प्रणिहितवाम

प्रणिहिताः वामाः प्रतीपाः येन ।

वामं सव्ये प्रतीपे च ।

इति विश्वः ॥

२२ प्रलयितयामव्यथ

प्रलयं प्रापिता यामी यमसंबन्धिनी व्यथा येन ॥

२३ गतकामप्रकृति

गता कामप्रकृतिः अभिलाषस्वभावता यस्य ॥

२४ निकामस्खलितविनाम

निकामं अत्यर्थं स्खलितः विनामः विकारः यस्य ॥

२५ प्रचलसमीरप्रतिगतनीरप्रकलकुलीर-
प्रसृमरमीराश्रितजलतीरप्रकटपटीर-
च्छुरितकुटीरक्षितिपकरीरप्रबलशरीर-
प्रणिहितचीर

प्रचलसमीरेण प्रतिगतं व्याप्तं यत् नीरं तत्र प्रकलाः प्रकृष्टं कलावन्तः ये कुलीराः तैः प्रसृमरः प्रसरणशीलः यः मीरः समुद्रः तस्य श्रितजलं जलवत् यत् तीरं तत्र प्रकटा ये पटीराः तैः व्याप्ताः ये कुटीराः तेषु निवसन्तः ये क्षितिपकरीराः नृपवंशीयाः तेषां प्रबलशरीरेषु प्रणिहितानि दत्तानि चीराणि चारादिद्वारा येन ॥

२६ ध्वनितगभीर

ध्वनितेन गभीर । गम्भीरध्वन्याश्रय ॥

२७ स्फुटकरवीरच्छविकर

स्फुटा करवीरस्य इव द्युतिः ययोः तादृशौ करौ यस्य ॥

२८　वीरक्षितिपतिहीर

वीराः ये क्षितिपतयः तेषु हीरः इव ॥

२९ प्रघृणितभीर

प्रघृणिताः अनुकम्पिताः भीराः भयशीलाः येन ॥

३० प्रतिकृतसीरध्वज

प्रतिकृतः अनुकृतः सीरध्वजः येन ॥

३१　वरकीरस्वनुकृतनास

वरकीरवत् सुष्ठु अनुकृता नासा यस्य ॥

३२ स्फुरदणुहास

स्फुरन् अणुहासः मन्दहासः यस्य ॥

३३ प्रेमनिवास

स्नेहस्थान ॥

३४ प्रियविश्वास

प्रियः विश्वासः प्रत्ययः यस्य ॥

३५ व्रणितपलाश

व्रणः संजातो येषां ते व्रणिताः। पलं मांसं ये अश्नन्ति ते पलाशाः व्याघ्रादयः। व्रणिताः मारिताः पलाशाः येन। मृगयाप्रियत्वात् ॥

३६ प्रहतखलाश

दुष्टाशानिहन्ता ॥

३७ प्रजितदशाश

प्रजिताः दशसंख्याकाः आशाः दिशः येन ॥

३८ प्रकटितरासप्रकरविलास

रासप्रकरः क्रीडासमूहः। तस्य विलासः उल्लासः। प्रकटितः रासप्रकरविलासः येन ॥

३९ प्रणयितदास

प्रणयं प्रापिताः दासाः येन ॥

४० द्युसदधिवास

दिवि सीदन्ति इति द्युसदः देवाः। तेषु अधिवासः यस्य ॥

४१ द्विजगणभास

द्विजगणान् भासयति तेषु भासते इति वा ॥

४२ व्यपगतनाश

व्यपगतः नाशः यस्य ॥

४३ च्युतपरिहास

च्युतः परिहासो यस्य ॥

४४ प्रतिसभकाश

प्रतिसभं काशते इति ॥

४५ स्थलदवकाश

स्थलन् तिष्ठन् उदारगुणानां अवकाशः यस्मिन् ॥

४६ प्रहुतहुताश

प्रहुतः यथोक्तविधिना हुतः हुताशः येन ॥

४७ प्रचितसमास

प्रचितः समासः एकार्थीभावः येन ॥

४८ प्लुतरिपुचण्ड

प्लुताः पलायिताः रिपुषु चण्डाः यस्मात् ॥

४९ क्ष्विद्यद्चण्ड

क्ष्विद्यतां स्निह्यतां अचण्डः शान्तः ॥

५० प्रणुदितचण्ड

प्रणुदिताः चण्डाः यमदासाः येन। सर्वप्राणिनां स्वर्गगामित्वात्॥

५१ भ्रंशितचण्ड

भ्रंशिताः चण्डाः कोपाः येन।

चण्डो दैत्यान्तरे तीव्रे चण्डो दासे यमस्य च।
चण्डा धनहरीशङ्खपुष्प्योश्चण्डोऽतिकोपने ॥

इति विश्वः ॥

५२ स्फुरत्प्रचण्ड

स्फुरत् शोभमानं प्रचण्डं उदरं यस्य। सामुद्रिकलक्षणोपेतत्वात्।

प्रचण्डमुदरे विद्यात् पशोरवयवेऽपि च।
प्रचण्डो दुर्वहे श्वेतकरवीरे प्रतापिनि ॥

इति विश्वः ॥

५३ श्रीभुजदण्डश्रयिकोदण्डग्राहितदण्ड

श्रीः सरलद्रुमः। तदाकारो यो भुजदण्डः तं श्रयति। ईदृशो यः कोदण्डः तेन ग्राहितः प्रापितः दण्डः करः येन।

श्रीर्वेषरचना शोभा भारती सरलद्रुमः।

इति विश्वः ॥

५४ प्रवलितदण्ड

प्रवलितः संजातप्रकर्षबलः दण्डः सैन्यं यस्य ॥

५५ प्लुतमहिदण्ड

प्लुताः प्राप्ताः मह्याः पृथिव्याः दण्डाः कोणाः येन ।

दण्डो यमे मानभेदे लगुडे यमसैन्ययोः ।
व्यूहभेदे प्रकाण्डेऽश्वे कोणमन्थानयोरपि ॥

इति विश्वः ॥

५६ स्थितजगदण्ड

स्थितं जगदण्डं ब्रह्माण्डं यस्मिन् ॥

५७ द्रवदहृदण्ड

द्रवन्ति द्रवीभवन्ति अहृदां शत्रूणां अण्डानि मुष्काः यस्मात् ॥

५८ प्रबल्दुदण्ड

प्रकर्षेण बलत् बहूभवत् उत्कृष्टं अण्डं वीर्यं पराक्रमः यस्य ।

अण्डं खड्गादिकोशे स्यान्मुष्के वीर्येऽपि च क्वचित् ।

इति ।

५९ श्रितनवखण्ड

श्रिताः आश्रिताः नवावयवाः खण्डाः भारताद्यः यम् ॥

६० प्रगलितखण्डस्फिरमणिखण्डप्रविहितगण्ड

प्रकर्षेण गलितः गतः खण्डः मणिदोषः येषां ते । ईदृशाः स्फिराः स्फाराश्च ते मणयः च । तेषां खण्डः समूहः । तेन प्रविहितः कृतः गण्डः अश्वभूषणं येन ॥

स्यात् खण्डः शकले चेक्षुविकारमणिदोषयोः ।
खण्डं पद्मादिसंघाते खण्डः स्यात् पुंसि गोपतौ ॥
गण्डः प्रवीरे चिह्ने स्यादश्वभूषणबुद्बुदे ।

इति च विश्वः ॥

६१ द्युतखलखण्ड

द्युतः अभिगतः खलानां खलकर्मणां खण्डः खण्डनं येन ॥

६२ त्रिजगदखण्ड

त्रिजगति अखण्डः। अप्रतिहतशासनत्वात् ॥

६३ श्लथरिपुगण्ड

श्लथाः रिपूणां गण्डाः अश्वाः यस्मात् ॥

६४ प्रविजितगण्ड

प्रकर्षेण विजिताः गण्डाः खड्गिनो येन।
गण्डः स्यात् पुंसि खड्गिनि।
ग्रहयोगप्रभेदेऽपि वीथ्यङ्गे पिटकेऽपि च॥
चिह्नवीरकपोलेषु हयभूषणबुद्बुदे
इति मेदिनी ॥

६५ त्रिदशभरण्डश्लाघितपण्ड

त्रिदशानां ये भरण्डाः स्वामिनः तैः श्लाघिता स्तुता पण्डा बुद्धिः यस्य।
पण्डः शुण्डे धियि स्त्रियाम्।
इति मेदिनी ॥

६६ त्रस्यदपण्ड

त्रस्यन्तः त्रासं प्राप्नुवन्तः अपण्डाः वीराः यस्मात् ॥

६७ प्रमदवरण्ड

प्रमदानां हर्षाणां वरण्डः सन्दोहः। तद्रूपः।
वरण्डोऽभ्यन्तरे वेदौ सन्दोहमुखरोगयोः।
इति विश्वः।
वरण्डा सारिकावर्तिखड्गधेनुषु कथ्यते।
इति मेदिनी ॥

६८ क्षितिसुवरण्ड

क्षितेः सुवरण्डः अभ्यन्तरः। अन्तरा धारक इति यावत्। अथवा क्षितिरेव शोभना वरण्डा धेनुः यस्य। अथवा क्षितौ शोभना वरण्डाः धेनवः यस्य ॥

६९ प्रहतवितण्ड

प्रहता दूरीकृता वितण्डा वादविशेषः येन ॥

७० क्षतजलरुण्ड

क्षताः जलरुण्डाः सर्पाः तत्तुल्याः खलाः येन ।

जलरुण्डो जलावर्ते पयोरेणौ भुजङ्गमे ।

इति विश्वः ॥

७१ प्रवरितकुण्ड

प्रवरितानि प्रकर्षेण भृतानि कुण्डानि अग्न्यालया येन ॥

७२ व्युदसितकुण्ड

व्युदसिताः दूरीकृताः कुण्डाः जारजाः येन। धर्मेण स्वराज्यपालनात् ॥

७३ प्रभरितकुण्ड

प्रभरितानि पूरितानि कुण्डानि जलाशयाः येन ।

कुण्डमग्न्यालये मानभेदे देवजलाशये ।

इति मेदिनी ।

कुण्डं देवजलाधारे ।

इति विश्वः ॥

७४ द्विदलितमुण्ड

द्विदलिता मुण्डाः मुण्डसदृशाः येन ॥

७५ प्रगलितशुण्डभ्रमिधरशुण्डप्रसभसशुण्ड-द्विपवरमुण्ड

प्रगलिताः । शुण्डाः मदनिर्भराः येषां ते च ते भ्रमयः भ्रमणानि। तेषां धराः धारकाः शुण्डाः भ्रमराः येषु तादृशाः । प्रकर्षेण भाभिः सहिताः प्रसभाः । तादृशाः ते च ते। शुण्डाभिः सहिताः सशुण्डाः। द्विपेषु वराः श्रेष्ठाः ते च। तेषां मुण्डानि शिरांसि येन। रिपूणामिति भावः ॥

७६ क्षितपरतुण्ड

क्षितानि हतानि परेषां तुण्डानि मुखानि येन ।

वक्त्रास्ये वदनं तुण्डम् ।

इत्यमरः ॥

७७ त्रिगुणनिदान

त्रयो गुणा यस्मिन् निदानं आदिकारणम् । त्रयाणां गुणानां समाहारः त्रिगुणम् । तस्य निदानं इति वा ॥

७८ स्तकदुपमान

स्तकन्ति प्रतिघातं प्राप्नुवन्ति उपमानानि सादृश्यानि यस्य ॥

७९ श्रुतियुतगान

श्रुतिभिः स्वरारम्भकावयवैः युतं गानं यस्य ।

प्रथमाच्छ्रवणाच्छब्दः श्रूयते ह्रस्वमात्रकः ।

सः श्रुतिः संपरिज्ञेया स्वरावयवलक्षणा ॥

इति ॥

८० ध्वनितपुराण

ध्वनितानि कथितानि पुराणानि येन ॥

८१ प्रथितपुराण

प्रथितो विख्यातः । पुराणः अनादिः । कर्मधारयः ॥

८२ म्रदितविगान

म्रदितं मर्दनविषयीभूतं विगानं निन्दा यस्मात् ॥

८३ त्रिपथपुनान

त्रयाणां पथां समाहारः त्रिपथम् । तस्य पुनानः ॥

८४ त्रिपुरधुनानप्रत्ययधान

तिसृणां पुरां समाहारः त्रिपुरम्। तस्य धुनानः शिवः। तस्य प्रत्ययः। तस्य धानः विश्वाससाधायकः।

प्रत्ययः शपथे रन्ध्रे विश्वासाचारहेतुषु।

इति विश्वः॥

८५ भ्रमदपदान

भ्रमत् प्रचरत् अपदानं महत् कर्म।

अपदानं महत् कर्म।

इत्यमरः॥

८६ स्वतः प्रमाण

स्वतः स्वस्मादेव। न तु विषयेन्द्रियसन्निकर्षादिगुणजन्यत्वादिना। प्रमाणं प्रमितिः यस्मिन्॥

८७ प्रकृतिवितान

प्रकृतिः पौरवर्गः। तस्य वितानः विस्तारः यस्मात्।

वितानो यज्ञविस्तारोल्लोचेषु क्रतुकर्मणि।

इति विश्वः॥

८८ क्रमजुषमाण

क्रमः शक्तिः। तस्याः जुषमाणः सेवमानः॥

८९ ग्रन्थिलबाण

ग्रन्थिलाः ग्रन्थसहिताः बाणाः शराः यस्य।

ग्रन्थिलो ग्रन्थिसहितः।

इत्यमरः॥

९० द्रमितनिमान

द्रमितं गतं निमानं मुख्यं यस्य। द्रम गतौ॥

११ प्रशितकृपाण

प्रशितः तीक्ष्णीकृतः कृपाणः खड्गः यस्य। शीञ् निशाने ॥

१२ व्रजपरमान

व्रजे निवहे परं उत्कृष्टं मानं प्रख्यानं यस्य।
गोष्ठाध्वनिवहा व्रजाः।
इत्यमरः।
मानं प्रमाणप्रख्याने मानश्चित्तोन्नतौ ग्रहे।
इति विश्वः ॥

१३ धुतपरिमाण

धुतं गतं परिमाणं इयत्ता यस्य ॥

१४ श्रुतबहुमान

श्रुतानि श्रुतौ उक्तानि बहूनि मानानि यस्य ॥

१५ स्यन्दितवान

स्यन्दितानि आर्द्रीकृतानि वानानि शुष्काणि येन ॥
वानं शुष्कफले शुष्के कटे सेवनकर्मणि।
इति विश्वः ॥

१६ ज्वलदभिधान

ज्वलत् त्रिषु लोकेषु देदीप्यमानं अभिधानं नाम यस्य ॥

१७ प्रणयगृणान

प्रणयस्य प्रेम्णः गृणानः उपदेष्टा ॥

१८ ध्रुवलभमान

ध्रुवाणां शङ्कूनां यज्ञस्थानां यजमानानां यज्ञकारिणां च प्रतिलभमानः प्राप्नुवन्। शेषषष्ठ्या समासः ॥

९९ त्रिपदविदार

त्रयाणां पदानां समाहारः त्रिपदम्। तत् विवृणोति प्रकाशयति स्वकीर्तिप्रतापाभ्याम् ॥

१०० स्वभ्यवहार

सुष्ठु अभ्यवहारः भक्ष्यं यस्य ॥

१०१ श्रमपरिहार

श्रमस्य परिहारकर्ता ॥

१०२ स्थितिगतहार

(न व्याख्यातम्)

१०३ द्रुणदभिचार

द्रुणन्तः गच्छन्तः अभिचाराः हिंसाकर्माणि यस्मात्।
हिंसाकर्माभिचारः स्यात्।
इत्यमरः ॥

१०४ क्वथितविचार

क्वथितः परिपक्वः विचारः यस्य ॥

१०५ व्यपगतपार

व्यपगतः विशेषेण अपगतः पारः परतटः। अर्थात् संसाराब्धेः ॥

१०६ स्मृतवरनार

नराणां समूहः नारम्। वरं च तत् नारं च वरनारम्। स्मृतं वरनारं येन ॥

१०७ क्षपणकमार

क्षपणकान् बौद्धविशेषान् मारयति इति ॥

१०८ प्रसुतकुमार

प्रसुताः उत्पादिताः कुमाराः युवराजानः येन ॥

१०९ श्रीमदुदार

कर्मधारयः ॥

११० प्रतिभटदार

प्रतिभटान् प्रतिकूलभटान् दारयति इति ॥

१११ प्रभुतागार

प्रभुतायाः अगारं गृहम् ।

११२ क्षयदभिसार

क्षयन् नश्यन् अभिसारः परस्त्रीगमनानुकूलो व्यापारः यस्य ॥

११३ प्रतिसरसार

प्रतिसरो नियोज्यः सारः न्याय्यः यस्य ॥

११४ स्तृतगुणतार

स्तृताः विस्तृताः गुणा एव ताराः हाराः यस्य ॥

११५ प्रलयकुठार

प्रलयः आपत्तिः । तस्य कुठारः । तस्साम्यात् तन्निवारकः ॥

११६ त्रिभुवनपाल

त्रिभुवनपालकः ॥

११७ प्रगुणकृपाल

प्रगुणां भूयसीं कृपां लाति आदत्ते । अर्थात् स्वीयेषु ॥

११८ प्रसरदरालप्ररुचितवाल

प्रसरन्तः अरालाः कुटिलाः प्ररुचिताः शोभिताः वालाः केशाः यस्य ॥

११९ प्रभवरबाल

प्रकृष्टा भा यस्य इति प्रभः। वरः उत्कृष्टः। बालः शिशुः यस्य ॥

१२० क्लुतकरवालध्वनितविदाल

क्लुङ् गतौ। क्लुतः प्राप्तः यः करवालः खड्गः तेन ध्वनिताः विदालाः विदलनानि येन ॥

१२१ द्विजपतिभाल

द्विजपतिः भाले यस्य। द्विजपतिवत् भालं यस्य इति वा। द्विजपतिभां लाति इति वा ॥

१२२ प्रतिहतकाल

प्रतिहतः तिरस्कृतः कालः मृत्युः येन। पूर्णायुषत्वात् ॥

१२३ क्षरदघजाल

स्पष्टम् ॥

१२४ प्रमुखकरालद्रुहिणविडालप्रखरतमाल

प्रमुखाः श्रेष्ठाः करालाः भयानकाः द्रुहिणाः शत्रवः। तेषां विडालः भक्षकः प्रकरः तीक्ष्णः तमालः खड्गः यस्य ॥

१२५ ज्वलितपलालच्छविकलिकाल

ज्वलितः पलालच्छविः कलिकालः येन ॥

१२६ प्रतिमठतालप्रभृतिविशाल

प्रतिमठसंज्ञकः यः तालः तत्प्रभृतीन् विशालयति विस्तारयति इति।

तालः करतलेऽङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां च सम्मिते।
गीतकालक्रियामाने करास्फाले द्रुमान्तरे।
वाद्यभाण्डे च कांस्यस्य त्सरौ तालयजटौषधौ
क्लीबं तु हरिताले स्यात्।

इति मेदिनी ॥

APPENDIX II.

जगद्विजयच्छन्दः

बृहत् मूलम्

[Variants in reading found in the manuscript with the text alone are given in the foot-notes. The figures there refer to the line numbers above. The figures on the left of the column refer to the section number in the body of the book and those in the right of the column refer to the lines].

खण्ड 1.

१ जय जय चण्ड
द्युतिजयचण्ड
प्लुतरिपुचण्ड
भ्रंशितचण्ड
प्रणुदितचण्ड
क्षोभितचण्ड
व्यासितचण्ड
च्छिवद्यदचण्ड
स्फुरत्प्रचण्ड
त्रुटत्प्रचण्ड
११ क्षमाप्रचण्ड
श्वसत्प्रचण्ड
भ्रुवप्रचण्ड
श्रीभुजदण्ड
श्रयिकोदण्ड
श्राहितदण्ड
भ्रमिकोदण्ड
द्रुतकोदण्ड
प्रबलितदण्ड
प्रोहितदण्ड
त्रासितदण्ड
स्वीकृतदण्ड
क्ष्मातलदण्ड
स्कन्दनदण्ड
प्रोच्छुरदण्ड
प्रुतमहिदण्ड
२१ प्रोद्भुटदण्ड
श्लायितदण्ड
स्तिमिजलदण्ड
द्रावकदण्ड
क्षितिमार्तण्ड
स्तुतमार्तण्ड

स्थितजगदण्ड
द्रवदह्वदण्ड
प्रवलदुदण्ड
श्रितनवखण्ड ३६
प्रगलितखण्ड
स्फिरमणिषण्ड
प्रविहितगण्ड
३१ द्युतखलखण्ड ४०
स्वादितखण्ड
त्रिजगदखण्ड
स्फुरितगुणौघ
श्रीश्रीखण्ड ४४
व्यवसितषण्ड
क्षितपाखण्ड
स्तावकगण्ड
भ्राजितगण्ड ४८
स्तोचितगण्ड
व्यापृतगण्ड
श्लथरिपुगण्ड
४१ श्वसनितगण्ड ५२
द्रावितगण्ड
ह्लादकगण्ड
प्रविजितगण्ड
क्षोदितगण्ड ५६
क्षितपोगण्ड
क्षितपोगण्ड
क्षितपोगण्ड
त्रिदशभरण्ड ६०
श्लाघितपण्ड
त्रस्यदपण्ड
५१ त्वक्षितभण्ड
न्यक्कृतभण्ड ६४

भ्रस्तसरण्ड
द्वेषिसरण्ड
क्षुण्णासरण्ड
म्लर्चितमण्ड ६८
स्वर्दितमण्ड
व्यञ्जनमण्ड
प्रपीतमण्ड
व्यञ्जनमण्ड ७२
६१ भ्राशिशिखण्ड
त्रखितशिखण्ड
प्रियतमरण्ड
स्खलदेरण्ड ७६
द्रुमसमवैरि
प्ररुदितरण्ड
क्षारितरण्ड
क्षोणिवरण्ड ८०
प्रमदवरण्ड
श्लिट्प्रत्यण्ड
स्नुप्रत्यण्ड
प्रणाड्वरण्ड ८४
प्रशितवरण्ड
७१ त्रातवरण्ड
प्रेष्ठवरण्ड
स्थेष्ठतरण्ड ८८
म्लाशितफण्ड
व्यापत्तटिनी
प्रौढतरण्ड
प्रह्लतवितण्ड ९२
न्यस्तवितण्ड
ग्रस्तवितण्ड
ग्रसितवितण्ड
श्रितमार्तण्ड ९६

१२७ स्मयितसुधर्म

स्मयिता स्मयं विस्मयं ईषद्धासं वा प्रापिता सुधर्मा देवसभा येन।

स्यात् सुधर्मा देवसभा।

इत्यमरः॥

१२८ प्रविहितधर्म

प्रविहिताः धर्माः पुण्यानि येन।

धर्मः पुण्ययमन्यायस्वभावाचारसोमपाः।

इति विश्वः।

धर्मोऽस्त्री पुण्य आचारे स्वभावोपमयोः क्रतौ।

अहिंसोपनिषन्न्याये ना धनुर्यमसोमपाः।

इति मेदिनी च॥

१२९ त्रिदशसधर्म

त्रिदशैः देवैः सधर्मा तुल्यः॥

१३० प्रविदितमर्म

प्रविदितानि मर्माणि रहस्यानि येन॥

१३१ प्रचरदधर्मप्रमथनकर्म

प्रचरन्तः ये अधर्माः तत्प्रमथनानि कर्माणि यस्य॥

१३२ ध्रुवकृतकर्म

ध्रुवाणि नित्यानि कृतानि कर्माणि येन। क्रियते इति कर्म। कृञो भावे कर्मणि च मनिन्।

कर्म व्याप्ये क्रियायां च पुंनपुंसकयोर्मतम्।

इति रुद्रः॥

१३३ द्विपततिचर्मश्रयिपरिकर्मक्षणगणनर्म

द्विपततिचर्मश्रयी महादेवः। तत्परिकर्म सेवा। तत्र यः क्षणः उत्सवः तस्य गणः समूहः। तत्र नर्म क्रिया यस्य।

परिकर्माङ्गसंस्कारः।

इत्यमरः॥

१३४ क्षितितलवर्म

भूतलकवच ॥

१३५ श्रुतिशतशर्मप्रद

श्रुतिशतानां शर्मप्रदः कल्याणप्रदः ॥

१३६ शुभभर्मप्रवितरघर्मक्षयकर

शुभं भर्म सुवर्णम् ।

तपनीयं शातकुम्भं गाङ्गेयं भर्म कर्बुरम् ।

इत्यमरः । तस्य प्रवितरः प्रवितरणम् । घञर्थे कविधानमिति कः । तेन घर्मस्य तापस्य क्षयकरः शान्तिकरः ॥

१३७ पाहि स्वकजनमेतं भक्तिसमेतम् ॥

स्रुक्प्रज्ञान
श्रीप्रज्ञान
१५१ प्रणायाह्वान
श्रेयःस्थान ५२
प्रकृतिस्थान
प्रकृतिवितान
प्राप्तवितान
क्षेत्रवितान ५६
त्रिदिववितान
क्षीरवितान
ज्ञप्तवितान
स्तोत्रवितान ६०
१६१ प्रोद्दिप्ततान
त्वगधिष्ठान
प्रपदत्राण
ग्रहगृह्णान ६४
व्यवहितकाण
प्रोथद्गाण
क्रमजुषमाण
द्रविपाषाण ६८
श्रममुष्णान
श्रमपुष्णान
ग्रहसंस्त्यान
१७१ द्रवविद्राण ७२
श्रेयःख्यान
ग्रन्थिलबाण
द्वयनिर्माण
स्फायितबाण ७६
ध्वनदालान
द्विपरुन्धान
प्रशितकृपाण
क्ष्वेदितबाण ८०

व्रजपरमान
स्वरसन्धान
क्रियाविधान
त्रिपुरामान ८४
स्रंसनभान
१८१ द्रविणस्थान
द्रविणस्थान
ध्वस्तविगान ८८
द्रमितनिमान
क्रमसंस्त्यान
घ्रुतपरिमाण
श्रुतबहुमान ९२
प्रणतत्राण
स्यन्दितवान
प्राप्तविषाण
१९१ ध्यायितपान ९६
ध्वजनिःशान
भ्यसकृद्ध्वान
स्तोमितगाण
ज्वलदभिधान १००
ह्वलदभिमान
प्रुन्निर्वाण
क्रमितश्राण
क्षरितद्राण १०४
क्ष्वेडप्सान
स्पृहितध्यान
स्थिरसापान
व्यानसमान १०८
स्फुडितोदान
भ्राजिप्राण
२०१ ज्ञेयप्राण
श्लोणविदान ११२

	क्षमनिस्वान			व्याचक्षाण	१३२
	स्वरुनिर्माण		२२१	त्रिःपवमान	
	स्मयविश्राण			प्रसंस्तवान	
	ख्यापितदान	११६		ध्रुवजरसान	
	द्रुमदभिमान			स्वव्यवधान	१३६
	त्रखदभिमान			प्रतिसन्धान	
	स्पृहाभिमान			स्वारभमाण	
	ग्रहाभिमान	१२०		क्षमशवसान	
	स्तोकखगान			प्रणयगृणान	१४०
२११	ध्रुवसन्तान			प्रणयबुधान	
	ध्रुवसन्तान			प्रणयदृशान	
	ध्रुवविद्धान	१२४		प्रप्लवमान	
	ध्रुवपचमान			प्रक्रममाण	१४४
	ध्रुवजुहुराण			ध्रुवयजमान	
	ध्रुववृधसान			प्रतिलभमान	
	स्वमञ्जसान	१२८	२३१	प्रसमिन्धान	
	ध्रुवसहसान			प्रमन्दसान	१४८
	ध्रुवयुञ्जान			व्याजुह्वान	
	ध्रुवमीशान			द्रुघणायुधान	१५०

SECTION II.

३. स्तोचितयान instead.

१५. भ्रसदुपमान instead.

१७. स्फिरगीर्वाण instead.

१८. श्रुतिकृतगान

२०. omitted

२४. स्खलदश्नान

३०. द्युमपरिभानश्लथितविमान instead.

३३. त्रिदशदधान instead.

५६. स्तम्भवितान

६६, ६७. प्लीहदकाणद्वन्द्वजुषाण instead.

६६. श्रमणमुषाण

७०. प्रीतिपुषाण instead.

श्लिरणमार्तरड
८१ प्रभुमेरुण्ड
स्तुद्रेरुरड
प्रुड्मेरुरड १००
त्विितिवारुरड
च्युद्वारुण्ड
प्रियजलरुरड
त्त्वितजलरुरड १०४
स्वृतजलरुरड
प्रभरितकुरड
प्रपिब सुकुरड
व्युदसितकुण्ड १०८
९१ प्रवरितकुरड
द्रूभूतकुण्ड
प्रद वरशुरड

प्रदलितमुण्ड ११२
प्रमथनरौद्र
प्रत्त्वरशुरड
भ्रमिधरघुरड
प्रसभसशुण्ड ११६
द्विपवरमुरड
स्मितत्वामुण्ड
त्याजितशुरड
प्रीरिणतशुरड १२०
घ्रापितशुरड
त्त्वितपरतुण्ड
व्यपहतमुण्ड
१०१ व्युपरतहुरड १२४
द्रवसितमुरड १२५

SECTION I.

६, ७. व्यासितचरडत्तोभितचण्ड
८. भ्राजद्चरड instead
१५. स्थितकोदण्ड
२७. म्लायितदरडप्रस्तुतदण्ड instead
३१, ३२. omitted.
५९. omitted. There is त्त्वितपोगरड repeated only once.
६३. प्यायितभण्ड instead.
६५. ध्वस्तसररड
७२. स्रस्तभररडभ्रष्टसररड instead
७३. भ्राजिशिखरड
७४. ज्ञपितशिखरडस्फुरदेररड instead
८२. छिद्प्रचण्ड
८३, ८४. प्रत्तवरण्डप्लिट्प्रत्यण्ड instead
८७. श्रेष्ठवररड
९४. व्ययितवितरड instead
९६, ९७, ६८. त्त्वितमार्तरडस्तुतमार्तरड instead

१००. omitted
१०५, १०६, १०७. च्युतजलखण्डप्रभरितकुण्डप्रथिवसुकुण्ड instead
१०९. द्राधितकुण्डस्थापितकुण्ड instead
१२२. भ्रटद्दरितुण्ड instead
१२३. व्युपहितमुण्ड instead
१२५. प्रमृदितमुण्ड

खण्ड २.

प्रोन्निद्राण
क्षिप्रविमान
छर्पितयान
आवशयान ४
क्ष्मायितहान
ब्रह्मसमान
प्रमासमान
व्योमसमान ८
१११ त्रिगुणनिदान
प्रलयितदान
प्रायितदान
ज्ञप्तिनिधान १२
द्रुमसन्तान
त्रिजगत्प्राण
स्तकदुपमान
स्वरदनुमान १६
स्मयगीर्वाण
श्रुतियुतगान
ध्वनितपुराण
१२१ प्रथितपुराण २०
प्रसिताधान
प्रसिताधान
त्रिविधज्ञान
कथिताज्ञान २४

स्मृतविज्ञान
स्तरितग्लान
स्फुटमम्लान
स्मितपरिधान २८
स्फुटदुद्यान
१३१ अदितविगान
त्रिपथपुनान
द्विषल्लुनान ३२
त्रिपुरधुनान
स्वभूद्धान
स्वर्गददान
ब्रह्मोद्यान ३६
ब्रह्मोद्यान
ब्रह्मोत्थान
ब्रह्मोत्थान
१४१ श्रेष्ठोत्थान ४०
स्वव्युत्थान
द्रुड्व्युत्थान
व्यूढपिधान
व्यूढनिधान ४४
प्रत्ययधान
भ्रमदपदान
स्वतःप्रमाण
ग्रावनिपान ४८

७१. ग्रहसंस्त्थान
७२. त्तयविद्राग्ग
७७. त्रुटदालान
८६. श्रेयःस्थान instead.
९९, १००. ह्वलदभिमानज्वलदभिमान
११७. श्ववदभिमान
११८. श्लथदभिमान
१२०. त्तिपदभिमान instead.
१२१. After this there is स्तोकददान and the section ends. All the other lines are omitted.

खण्ड ३.

व्यपहृतभार
भ्रमसंभार
त्वष्टविकार
स्खलितनिकार ४
स्वर्गद्वार
प्रलयस्फार
स्फरदाकार
प्रथमोंकार ८
श्वयदधिकार
छन्दःकार
स्थितिसंस्कार
२४१ भ्रष्टाहार १२
त्विण्नीहार
त्रिपदविवार
त्तिप्तोद्गार
व्यापृतहार १६
स्वभ्यवहार
श्रमपरिहार
त्तेत्रियहार
ग्राव्यवहार २०
स्वैरविहार
स्थायुकहार
द्रुणादभिचार
२५१ क्वथितविचार २४
व्यपगतपार
द्रवसंचार
स्थावरचार
भ्रजितसार २८
भ्रीसंसार
श्रुतिकासार
व्यक्तविसार
स्वरविस्तार ३२
स्मृतवरनार
प्रतिनिस्तार
क्रत्ववतार
प्रतिकान्तार ३६
त्तणिकासार
२६१ त्तपणकमार
प्लोषितमार
प्रौढकुमार ४०

प्रसुतकुमार
प्रभुतागार
प्रगुशृङ्गार
श्रीमदुदार ४४
व्योमोदार
द्माधरधार
क्रीडितदार
स्रस्तविदार ४८
प्रतिभटदार
प्रमुदिततार
श्रद्धाधार
स्मरदुद्धार ५२
२७१ श्रितजलधार
क्लीबनिवार
स्वःप्रावार
व्रजिततुषार ५६
प्रोषितजार
प्रज्ञिज्वार
प्रेक्षितवार
स्त्रीगणहार ६०
प्रत्ययहार
त्वयदभिसार
त्वयसंवार
२८१ श्रीघनसार ६४
प्रतिसरसार
प्रतिसरसार
प्रतिसरसार
प्रतिसरसार ६८
प्रतिसरसार
प्रतिसरसार
प्रतिसरसार
स्वःप्राकार ७२

छपुरस्कार
छतिरस्कार
छनमस्कार
२९१ त्वपुरस्कार ७६
स्वकफूत्कार
त्वविनिष्कार
प्रलमुत्सार
प्रसप्रकार ८०
छलत्प्रकार
प्रतिहृतशार
त्वणगणशार
श्विदलंकार ८४
ध्वदहंकार
स्रग्निर्धार
द्रुमसहाकार
३०१ द्रुमदुर्वार ८८
श्रीह्रींकार
क्रींक्रेंकार
हूरैंहूरुंकार
स्वरुवरवार ९२
त्सरुपरिवार
स्वरुपरिवार
प्रस्तरवार
प्रस्तरवार ९६
स्वरपरिवार
श्रीप्रस्तार
श्रीदोदार
३११ प्रहिलाकार १००
स्पृड्व्याहार
स्तृतगुणतार
स्फुण्डततार
घातिततार १०४

क्रमसंतार			प्रद्‌रमदार	
क्रेयाङ्गार			प्रद्‌रमदार	११२
अन्थितवार		३२१	द्योतिकडार	
स्फोडकवार	१०८		प्रद्‌रकुठार	
द्रुतकेदार			प्रद्‌रकुठार	
ज्वलनकडार			स्वादुकुठार	११६

SECTION III.

१. Omitted. This omission is along with the end of the last section.

३. असितविकार instead.

४, ५. व्यपहृतभार extra between the two.

१५. Omitted

२३. स्खलदभिचार

२४. कृशितविचार

२४, २५. क्रयदुपचार extra between the two.

२६. स्थितसंचार

२८. स्थापितसार

२९. मुतसंसार instead

४८, ४९. प्रतिभटदारास्तविदार

५६. प्लावितुषार

५८. प्रतिसज्वार

५९. श्लाघितवार instead

६१. Omitted

६२, ६३. चितान्धार extra between the two

६४. द्युतिघनसार

८३. Omitted

१०४, १०५. भ्राजितहार extra between the two.

१०६. The section ends here. All the other lines omitted.

खण्ड ४.

स्तम्भितदास
स्थितिकैलास
स्तम्भितहास
प्रेमनिवास ४

त्रोटितपाश
व्यथितह्रास
क्रान्तविवास
३२१ क्लमिकीनाश ८

क्वथनविलास
ह्मलदभ्यास
स्फूर्च्छितरास
द्राडितवाश १२

स्थलदवकाश
भ्रेषिनिकाश
स्त्यायितभास
क्रोशितभास १६

ह्वरणग्रास
म्नातन्यास
३४१ क्षुरसङ्काश
स्नवितप्रास २०
स्थायिश्वास
ध्यातविकाश
क्षातविभास
स्थापितवास २४
ध्मातहुताश
प्रातबुधास
स्वयंनिराश
प्रायितरास २८
४५१ त्यक्तोच्छ्वास
स्पर्धिविनाश

क्रूरत्रास
श्यायितकास ३२
म्रदितश्वास
स्यमिताश्वास

ग्रस्तोज्जास
स्वादितघास ३६
स्वतनुम्लास
त्रौकितमास

श्वेतितवास
परप्रकाश ४०
३६१ स्वपत्प्रकाश
त्विड्जितकाश

क्रथितायास
श्लथह्लास ४४
छिद्रुककलास
भ्रूण्यत्यास

श्रपितव्यास
श्रुकितव्यास ४८
स्तरणह्रास
प्रियविश्वास
ग्रणितपलाश
३७१ छन्नपलाश ५२
छातपलाश
प्रेप्सितकाश
श्रोण पलाश
ग्रणितव्याश ५६
स्तनितखलाश
द्रोहिनिरास
क्रूरपरास
स्निग्धाभ्यास ६०

स्रुक् सन्न्यास
स्वःपतिशास
प्रभाप्रकाश
३८१ व्याप्तदशाश ६४
द्विष्टदशास
क्लिष्टदशास
प्रायितलास
स्वरितविभास ६८
भ्रेजितनास
ग्लपितपिपास
प्रहतयियास
स्यूतसमास ७२
स्नपितविपाश
३९१ ह्रसिताकाश
स्नूकार्पास
ज्युतदुर्वास ७६
द्युद्दिध्यास
स्रग्दिग्वास
व्रजदधिवास

द्युसदधिवास ८०
ह्रीच्छितदाश
च्चोटितदाश
प्रचितचकास
४०१ प्रीणितदास ८४
ध्रजितस्पास
ध्वजितस्पाश
ध्वञ्जितकास
द्रवदितिहास ८८
द्युदुर्वासः
कृतपरिहास
प्रकरविलास
प्रद्रुतकास ९२
ह्लादकरास
प्रफुल्लवास
४११ व्यंसककास
व्यञ्जकवास ९६
प्रचरद्रास
प्रसवप्रास ९८

SECTION IV.

३. भ्राजितहास instead.

५, ६. स्वीकृतपाश extra between the two lines.

२२. स्नातप्रभास

२९. त्यजदुच्छ्वास

३१. द्रातत्रास

३४, ३५. स्खलदुल्लास extra between the two lines.

३५. ग्रसितोज्जास

३७, ३८. स्तभितभ्रास extra between the two lines.

५९. क्लेशपरास
६३. स्वयंप्रकाश
६६. omitted.
६७, ६८. त्तितप्रयास extra between the two lines.
६९, ७०. ब्रह्मविभासक्रमविन्यास extra between the two lines.
७५. ब्रह्माभ्यास instead.
७६. श्चुतदुर्वास instead.
७६, ७७. त्रपनिभासत्यजदधिवास extra between the two lines.
८०. omitted.
८२, ८३, ८४. ग्लुचितचकासह्लादकभास instead.
८५. ध्वजितस्पाश
८७, ८८. स्कन्दितशासक्वचिदितिहास instead.
८६, ९०. ष्किलदुर्वास extra between the two lines.
९१, ९२. प्रबलप्रास extra petween the two lines
९३, ९४, ९५, ९६. omittod.
९८. omitted.

खण्ड ५.

प्रधूतकपाल		४२१	भ्रंसितघाल	
त्रिभुवनपाल			प्रभवरबाल	
प्रगुणकृपाल			भ्राजन्माल	१२
प्रकृततमाल	४		क्लुतकरवाल	
प्रसरद्राल			ध्वनितविदाल	
प्ररुचितवाल			च्युतजम्बाल	
प्रियतमबाल			स्फुटशैवाल	१६
प्रवलितवाल	८		प्रतिमितवाल	
श्लोथितवाल			स्फुलितजटाल	

द्विजपतिभाल
द्युतिनिधिभाल २०
प्रमदकुलाल
प्रतिमठताल
प्रभृतिविशाल
४३१ प्रविजितताल २४
ध्मापितताल
ग्लेवितताल
प्रयहिन्ताल
प्रतिपाताल २८
प्रणिहितखाल
म्लक्षपियाल
स्थगितज्वाल
ध्रुवसुरशाल ३२
द्रुमसुखशाल
क्षपितमृणाल
छविफणिशाल
४४१ प्रकटशिखाल ३६
प्रथितरसाल
प्रचुररसाल
श्रीफलशाल
द्रुहिणविडाल ४०
प्रतिहतकाल
स्थिरतम काल
द्युतिधरकाल

द्योतितकाल ४४
४५१ क्षेपितकाल
श्लिकुवाचाल
प्रमथकुपाल
प्रेष्ठितहाल ४८
श्रेष्ठितहाल
श्यावनिगाल
क्षरदघजाल
प्राधितजाल ५२
क्षेवितजाल
म्लासिव्याल
स्तब्धव्याल
व्यालव्याल ५६
४६१ व्यालकराल
स्फूर्जज्वाल
ज्वलितपलाल
छविकलिकाल ६०
प्रखरतमाल
प्रमुखकराल
त्रिशिखकराल
प्रमुखदराल ६४
त्रिशिखकराल
प्रीतकराल
क्रौञ्चमराल
प्रियकशृगाल ६८

SECTION V.

१. प्रणुतकपाल
७. omitted.
१३. द्रुतकरवाल instead.
२५, २६. स्वीकृतताल instead.
२६, ३०. प्रीतशृगाल extra between the two lines.
३६. त्रिदशमराल instead.

४६. च्युतचण्डाल instead.
४७, ४८. प्रभवाचालस्तुतसंचालच्चवितविचाल extra between the two liens.
४९. omitted.
५०. आजिनिगाल
५१, ५२, ५३. कमण्डुल्लाल instead.
६१. All lines from this (inclusive) omitted.

खण्ड ६.

ध्रुवसुखधाम
स्फाटिकधाम
द्युतिपतिधाम
व्यलीकधाम ४
त्रिवर्गधाम
४७१ स्वतन्त्रधाम
प्रलयनिराम
श्रियाभिराम ८
स्वनिहितराम
स्नेहाराम
ह्रेपितराम
स्नेहितराम १२
म्लेवितराम
प्रतिस्रुतराम
प्रणयितराम
४८१ श्रद्धितराम १६
स्वक्तविराम
द्रावकवाम
प्रार्पितवाम
श्च्योतितवाम २०
स्रेटितवाम
स्मेटितवाम
स्फेटितकाम
स्मायककाम २४
त्र्यक्षरकाम
४९१ त्रिलोककाम
प्रपठितसाम
द्विजकृतकाम २८
द्वेलितभाम
द्राघितभाम
व्यापितभाम
स्फुन्दितभाम ३२
आशितभाम
स्तावितनाम
क्लीवपरिणाम
प्राणायाम ३६
प्रवलच्छाम
५०१ प्रत्तललाम
श्वेतललाम
श्वलल्ललाम ४०
स्फीतललाम
श्वल्लज्ञलाम
ह्वरल्ललाम
स्थलितललाम ४४
ह्रेषललाम
स्वभूललाम

	प्रेजितलाम			स्नापितदाम	
५११	प्रयत्नलाम	४८		स्वर्णग्राम	५९
	व्यायितयाम			प्रकुलग्राम	
	ओपितयाम			प्रभवद्ग्राम	
	व्याघ्रस्थाम			प्रसंग्राम	
	चोभणशाम	५२		स्वपत्यग्णाम	६०
	प्रेरितसाम		५२०	स्वःशुभदाम	६१
	ह्रयदुद्दाम				

SECTION VI.

The variants are so many part 7 have to give this section as found in the manuscript.

ध्रुव उखधाम	क्षतत्रिनाम
स्फाटिकधाम	स्नात्रितनाम
द्युतिपतिवान	श्लिकपरिणाम
प्रलयनिगाम	स्फुटपरिणाम
स्नेहितराम	प्राणायाम
ह्रपितराम	प्रवलत्वाम
श्लेत्रितराम	प्रेरितसाम
प्रनिखुतराम	प्रेरितसाम
प्रसरितराम	प्रत्तलत्ताम
श्रियाभिराम	ह्रयदुद्दाम
स्वनिहितराम	स्तापितदाम
स्नेहागाम	त्रिपःग्राम
श्लेपितवाम	त्वणासंग्राम
स्फेटितवाम	त्तुण्णाश्याम
श्वर्तितवाम	त्वालितसाम
स्मयितनिकाम	म्रांटितसाम
प्रमदितकाम	दवेढितसाम
प्रपठितसाम	स्मयविश्राम
छिजकृतकाम	क्ष्वेडविचाम
व्यायितवाम	त्वायितयाम
स्वक्वविराम	प्रथितायान

श्लाघितयाम
प्रत्तललाम
श्वेतललाम
द्वेडितताम
व्याघ्रस्थाम
क्षोभणशाम
श्रौत्रनिशाम
ब्राह्मणकाम
श्रेयस्काम
स्निह्यत्काम
स्त्रीव्यायाम
स्तुतत्रियाम
श्लिष्टश्याम
ह्रीच्छद्राम
द्राङ्घितगाम
स्फूर्च्छितदाम
स्वःसुखदाम

APPENDIX III.

जगद्विजयच्छन्दः

लघु मूलम्

खण्ड १.

१ जय जय धीन
त्रिजगदधीन
प्रमुदितदीन
प्रशमनदीन ४
क्षितिधरलीन
प्रचकितवीन
प्रचुरमदीन
स्वमतिनवीन ८

ध्वनिजितवीण
प्रतिहतजीन
प्रतिसृतमीन
ध्वजसुकुलीन १२
प्रसरदहीन-
प्रतिभटपीन-
द्युनिभुजरीण
प्रखलधुरीण १६

खण्ड २.

स्फुटमभिराम
११ ध्रुवसुखधाम
द्युतिपतिधाम
स्वनिहितराम ४
प्रपठितसाम
द्विजकृतकाम
अनुपरतभाम
प्रमितललाम ८
स्तुतपरिणाम
त्रिभुवनधाम-

प्रविहितनाम-
त्रिगुणितदाम १२
द्युतिजितकाम
प्रियतमवाम
२१ प्रणिहितवाम
प्रलयितयाम- १६
व्यथ गतकाम-
प्रकृति निकाम-
स्खलितविनाम १९

खण्ड ३.

प्रचलसमीर-
प्रतिगतनीर-
प्रकलकुलीर-
प्रसृमरमीर- ४

श्रितजलतीर-
प्रकटपटीर-
छुरितकुटीर
क्षितिपकरीर- ८

	प्रबलशरीर·			क्षत्रीकर वीर·	
	प्रणिहितचीर			क्षितिपतिनीर	
	प्रमर्दितधीर			प्रघूर्णितभीर	१६
	ध्वनितगभीर	१२		प्रतिकृतसीर	
	स्फुटकरतीर·		३१	ध्वज वरकीर·	१८

खण्ड ४.

	स्वनुकृतनास			प्रणयितदास	
	स्फुरदणुहास			द्युसदधिवास	
	प्रेमनिवास		४१	द्विजगणभास	१२
	प्रियविश्वास	४		व्यपगतनाश	
	प्रणितपलाश			च्युतपरिहास	
	प्रहतखलाश			प्रतिसभकाश	
	प्रजितदशाश			स्थलदवकाश	१६
	प्रकटितरास·	८		प्रहुतहुताश	
	प्रकरविलास			प्रचितसमास	१८

खण्ड ५.

	प्लुतरिपुचण्ड			स्फिरमणिखण्ड·	
	दिवघदचण्ड			प्रविहितगण्ड	
	प्रमुदितचण्ड		६१	द्युतखलखण्ड	
५१	भ्रंशितचण्ड	४		त्रिजगदखण्ड	२०
	ध्रुवप्रचण्ड			श्लथरिपुगण्ड	
	स्फुरत्प्रचण्ड			प्रविजितगण्ड	
	श्रीभुजदण्ड·			त्रिदशभरण्ड·	
	श्रयिकोदण्ड·	८		श्लाघितपण्ड	२४
	ग्राहिनदण्ड			त्रस्यदपण्ड	
	प्रचलितदण्ड			प्रमदवरण्ड	
	प्लुतमहिदण्ड			क्षितिसुवरण्ड	
	स्थितजगदण्ड	१२		प्रहतवितण्ड	२८
	द्रघदहदण्ड			क्षतजलखण्ड	
	प्रबलदुरण्ड		७१	प्रवरितकुण्ड	
	श्रितनवखण्ड			द्युदसितकुण्ड	
	प्रगलितखण्ड·	१६		प्रभरितकुण्ड	३२

	द्विदलितमुण्ड			प्रसभसशुण्ड	३६
	प्रगलितशुण्ड-			द्विपवरमुण्ड	
	भ्रमिधरशुण्ड			त्वितपरतुण्ड	३८

खण्ड ६.

	त्रिगुणनिदान			क्रमजुषमाण	
	स्तकदुपमान			ग्रन्थिलवाण	
	श्रुतियुतगान			द्रमितनिमान	
	ध्वनितपुराण	४	९१	प्रशितकृपाण	१६
८१	प्रथितपुराण			व्रतपरमान	
	म्रदितविगान			धुतपरिमाण	
	त्रिपथपुनान			श्रुतबहुमान	
	त्रिपुरधुनान-	८		स्यन्दितवान	२०
	प्रत्ययधान			ज्वलदभिधान	
	भ्रमदपदान			प्रणयगृणान	
	स्वतःप्रमाण			ध्रुवलभमान	२१
	प्रकृतिवितान	१२			

खण्ड ७.

	त्रिपदविचार			प्रसृतकुमार	
	स्वभ्यवहार			श्रीमदुदार	
१०१	श्रमपरिहार			प्रतिभटदार	१२
	स्थितिगतहार	४	१११	प्रभुनागार	
	द्रुणदभिचार			त्वयदभिसार	
	कथितविचार			प्रतिसरसार	
	व्यपगतपार			स्तुतगुणतार	१६
	स्मृतवरनार	८		प्रलयकुठार	१७
	त्वपणक्रमार				

खण्ड ८.

	त्रिभुवनपाल			प्रभवरवाल	
	प्रगुणकृपाल			फलुनकरवाल-	
	प्रसरद्राल-			ध्वनितविदाल	
	प्रचचितवाल	४	१२१	द्विजपतिभाल	८

प्रतिहतकाल
त्वरदग्धजाल
प्रमुखकराल
द्रुहिणविडाल,
प्रखरतमाल
ज्वलितपलाल-
छविकलिकाल
प्रतिमठताल
प्रभूतिविशाल

खण्ड ९.

स्मयितसुधर्म
प्रविहितधर्म
त्रिदशसधर्म
प्रविदितमर्म
१३१ प्रचरद्धर्म
प्रमथनकर्म
ध्रुवकृतकर्म
द्विपततिचर्म-
श्रयिपरिकर्म-
त्वगणगणनर्म
क्षितितलवर्म
श्रुतिशतशर्म-
प्रद शुभमर्म-
प्रवितर घर्म
त्वयकर पाहि
स्वकजनमेतम्
भक्तिसमेतम् ॥

Variants in the manuscript with the text alone:

1. In the third section, the line प्रमदितधीर (L. 11), and in the fifth section, the line ध्रुवप्रचण्ड (L. 5) and in the nineth section the final portion पाहि स्वकजनमेतं भक्तिसमेतम् are found only in this manuscript.

2. In the sixth section, all the lines from प्रशितकृपाण (L. 16) to the end and in the seventh section all the lines except the last, प्रलयकुठार are missing in this manuscript.

APPENDIX IV.

Common Passages.

(a) Identical

बृहत्	लघु	बृहत्	लघु	बृहत्	लघु
३	४८	१५४	८७	४५६	१२३
४	५१	१६६	८८	४४५, ४६२,	१२
५	५०	१७३	८९	४६३	
८	४९	१७७	९१	४६६	११
९	५२	१७९	९२	४७४	१३
१४	५३	१८४	९०	४८६	१२
२६	५६	१८६	९३	४९२	१४
२७	५७	१८७	९४		
२८	५८	१८९	९५		
२९	५९	१९४	९६		
३०	६०	२२६	९७		
३१	६१	२४३	९९		
४०	६३	२४५	१००, १०१		
४४	६४	२५०	१०३		
४९	६५	२५१	१०४		
५०	६६	२५२	१०५		
६७	६७	२६१	१०७		
७६	६९	२६४	१११		
८७	७०	२७९	११२		
९०	७२	२८४	११३		
९१	७१, ७३	३१२	११४		
९९	७६	३२७	३३		
१११	७७	३३५	४५		
११७	७८	३६९	३४		
११९	७९	३७०	३५		
१२०	८०	३९७	४०		
१२१	८१	४१५	११६		
१३१	८२	४१६	११७		
१३२	८३	४२४	१२०		
१३४, १३५	८४	४२७	१२१		
१४६	८५	४३०	१२६		
१४७	८६	४४६	१२२		

(b) Similar

१६	५४
२०	५५
३३	६२
९४	७५
११९	७९
२३०	९८
२५८	१०६
२६३	१०८
२६६	१०९
२६९	११०
३४७	४६
३८१	३७
४१८	११८
४६१	१२५
४७३	१०
४८६	२०
४८७	२१
४८८	१९
४९४	१५
५०४	१६

INDEX.

क्रूरत्रास क्रूरान् नृशंसान् त्रासयति इति ३५२ see त्रास
क्रेंकार ३०२ see किंकार
क्रोशित आह्वावित ३३८
क्रौञ्च पक्षिविशेष ४६५
क्लम हर्षक्षय ३१५
क्लमिन् ग्लानियुक्त ३३१
क्लिष्ट क्लेशयुक्त ३८३
क्लीव अपौरुष २७२
क्लुत प्राप्त ४२४
क्लेश पञ्चक्लेशा अविद्यास्मितारागद्वेषमोहरूपाः ३१६
क्वथित परिपक्व २५१
क्ष वायुः २९१; राक्षस २९२
क्षण व्यापारस्थिति २९६
क्षणिक २६०
क्षपणक बौद्धविशेष २६१
क्षपित तिरस्कृत ४४०
क्षम समर्थ २०२; हित २२५;
क्षमा पृथ्वी ११
क्षय रोग २८०
क्षयत् नश्यत् २७९
क्षरत् दुर्भवत् ४५६
क्षरित गलित १९८
क्षाम ५००
क्षारित दूषिकृत ६५
क्षित क्षयं प्राप्त ३५; निवासं प्राप्त ४६; गत ४७; ऐश्वर्यविशिष्ट ४८; नाशित ८७; हत ९९
क्षिति पृथिवी २४; निवास ८४
क्षिप्त २४४
क्षिप्र शीघ्रगामी १०४
क्षीर १५८
क्षुण्ण अभ्यस्त ५५
क्षुर शस्त्रविशेष ३४१
क्षेत्र शरीर १५६
क्षेत्रिय असाध्यव्याधि २४६
क्षेपित गमित ४५१
क्षेवित निःसित ४५८
क्षोटित क्षिप्त ३९९
क्षोणी पृथिवी ६६
क्षोदित संपेषित ४५
क्षोभण क्षोभकारक ५१३
क्षोभित क्षोभयुक्त कृत ६
क्ष्णुत् उत्तेजयित् ३९४
क्ष्मातल पृथ्वीतल १८
क्ष्माधर क्ष्मायाः पृथिव्याः धराः धारकाः शेषादयः २६७ see धर
क्ष्मायित विधूनित १०७
क्ष्विद्यत् स्निह्यत् ८
क्ष्वेड विष १९९
क्ष्वेदित मोचित १७८
क्ष्वेलित गमित ४९३

खगान खगं पक्षिणं चातकं आनयति इति २१० see आन

चंकास	दीप्ति ४००
चण्ड	तीव्र २; दैत्य ३; यमदास ४; कोपन ६, ८ see अचण्ड
चण्डद्युति	सूर्य २
चण्डा	शङ्खपुष्पी ५; धनहरी ७
चामुण्डा	देवी ९५
चार	२५४
च्युत्	च्यवते इति ८५
च्युत	गत ४२५
च्योतित	आसिक्त ४८४
छ	निर्मल २८८; तरल २८९; छेदक २९०
छन्दःकार	छन्दांसि करोति २३९
छन्न	अपवारित ३७१
छर्पित	संदीप्त १०५
छलत्	छलमिवाचरति इति २९५
छवि	दीप्ति ४४०, ४६१
छात	(छिन्न) ३७२
जगदण्ड	ब्रह्माण्ड २६ see अण्ड
जटाल	जटासहित ४२६
जम्बाल	कर्दम ४२५
जय	१, २
जरसान	पुरुष, आत्मा २२३
जल	२३
जलधारा	गङ्गाप्रवाह २७१ see धारा
जलरुण्ड	सर्प ८६; पयोरेणु ८७; जलप्रवाह ८८
जार	जरणं जीर्णता यस्य २७५
जाल	समूह ४५६; कदम्बवृक्ष ४५७; दम्भ ४५८
जित	३६२
जुषमाण	सेवमान १६६
जुहुराण	२१५
जुह्वान	२३१ see व्याजुह्वान
ज्ञप्त	ज्ञापित १५६
ज्ञप्ति	ज्ञान ११४
ज्ञा	बुद्धि २४७
ज्ञान	१२४
ज्ञेय	२०१
ज्युत	गत ३९३
ज्रयत्	अभिभवत् ५११
ज्वलत्	देदीप्यमान १९४
ज्वलन	अग्नि ३१९
ज्वलित	उद्दीप्त ४६१
ज्वार	रोग २७६
ज्वाला	४३७; शिखा ४६१
तटिनी	नदी ७५
तनु	३५७ see स्वतनु
तमाल	खड्ग ४६२
तरण्ड	भद्रवस्तु ७३; नौ ७५
तान	१६१

	व्यूहभेद, यम १६³; संयम १७; प्रशस्त १८; अभिमान १६; अश्व, कोण २०²; लगुड २१; चण्डांशोः पारिपार्श्विक २२; मन्थान, कलापरिमाणभेद २३²
ददान	दत्ते असौ (दाता) १३६
दधान	धत्ते असौ (धारक) १३५
दशाशाः	दशसंख्याका दिशः ३८१ see आशा
दशास	शय्यादिदशाः स्यति नाशयति ३८३ see अस
दा	५१९ see स्वः शुभदा
दान	खण्डन ११२; वितरण ११३ शुद्धि २०५
दाम	रज्जु ५१५
दार	दारयति इति २६६
दाराः	(पार्वत) २६८
दारा	दाता ३९८; कैवर्त ३९९
दास	३२४; दानपात्र ४०१
दिग्वास	दिशः वस्ते आच्छादयति ३६५ see वास
दिध्यासा	ध्यानेच्छा ३९४
दुर्वार	अनिवार्य ३०१
दुर्वास	दुष्ट वास वासना ३६३ see वास
दुर्वासस्	(ऋषि) ४०६
दृशान	लोकपाल २२८
द्युत्	अभिगत ४०६
द्युत	अभिगत ३१
द्युति	शोभा ४४८
द्युतिनिधि	सूर्य ४२८
द्युतिपति	सूर्य ४६८
द्युमत्	देव ३९७
द्योतित	प्रकाशित ३१४; शोभित ४५०
द्योतिन्	द्योतः अस्ति (प्रकाशिन्) ३२१
द्रमत्	गच्छत् २०६
द्रमित	गत १८४
द्रव	गति १७१; सुखरूप २५३
द्रवत्	द्रवीभवत् २७; प्रचलत् ४०५
द्रवसित	परिचरणं प्रसृत १०२
द्रविण	काञ्चन १८१; पराक्रम १८२
द्रविन्	द्रव अस्य अस्ति १६७
द्राघित	समर्थ ४९४
द्राडित	शुष्क ३३४
द्राण	कुत्सा १९८
द्रावक	क्षोभक २३; विदग्ध ४८३
द्रावित	गमित (नाशित) ४२

नाम	४९८
नार	नराणां समूह २५८
नाल	द्वार ध्वैदारु ३८६
निकार	परिभाव २३६
निकाश	उपमा ३३६
निगाल	गलोद्देश ४५५
निदान	छेदन २०२; आदि-कारण १११
निधान	निधि ११४, १४४
निपान	आहाव १४८
निमान	मूल्य १८४
निराम	नितरां आमः रोगः यस्मात् ४७२ see आम
निराश	इच्छारहित ३४१ see आशा
निरास	निराकरण ३७६
निर्धार	निश्चय २९९
निर्माण	निर्मिति १७४; सार २०३
निर्वाण	अस्तगमन १९६
निवार	निवारयति पङ्कत्वेन न अङ्गीकरोति २७२
निवास	स्थान ३२७
निःशान	तीक्ष्णीकरण १९२
निस्तार	२५८ see प्रतिनिस्तार
निस्वान	शब्द २०२
निहित	४७४
नीहार	तुहिन २४२
न्यक्कृत	तिरस्कृत ५२

न्यस्त	दूरीकृत ७७
न्यास	मातृकादिन्यास ३४०, ३७८ see संन्यास
पचमान	पाचक २१४
पण्डा	बुद्धि ४९
पत्	५९० see स्वपत्
पद्	१६३ see प्रपद्
पर	शत्रु ९९; उत्कृष्ट १७९, ३६०; अन्य ३७७
परिणाम	४९९
परिधान	आच्छादन १२९
परिमाण	इयत्ता १८६
परिवार	परिजन ३०४; परिच्छद ३०५; कोश ३०८
परिहार	२४५
परिहास	४०६
पलाल	तृणविशेष ४६१
पलाश	व्याघ्रादि ३७०; राक्षस ३७१; पत्र ३७२; ब्रह्मवृक्ष ३७४
पवमान	पवते इति २२१
पाखण्ड	दाम्भिक ३५
पाताल	४३५ see प्रतिपाताल
पान	रक्षण १९१
पार	परतट २५२
पात्र	४१५
पाश	बन्धन ३२८

प्रीत	तुष्ट ४६५
प्रुड्	प्रुष्णाति इति (स्नेहयुक्त) ८३
प्रुत्	गत १९६
प्रुत	प्राप्त २०
प्रेङ्खित	दृष्ट २७७
प्रेजि	प्रकर्षेण शोभते इति ५१०
प्रेप्सित	३७३ see ईप्सित
प्रेम	स्नेह ३२७
प्रेरित	५१४
प्रेष्ठ	अतिशयेन प्रिय ७२
प्रेष्ठित	अतिशयेन प्रियकृत ४५३
प्रोथन्	पय प्लुवन् १६५
प्रोदित	प्रकर्षेण उदित उक्त १६१ see उदित
प्रोद्धुर	प्रचण्ड २०
प्रोद्भुट	२१
प्रोन्निद्राण	प्रकर्षेण उन्निद्राण जागरूक १०३ see उन्निद्राण
प्रोषित	प्रवासं प्राप्त २७५
प्रोहित	प्रकर्षेण ऊहित तर्कित १६
प्रौढ	उत्कृष्ट ७५; श्रेष्ठ २६३
प्लवमान	२२९ see प्रप्लवमान
प्ली	गत ४९९
प्लुत	गत ३
प्लोषित	दाहित २६२
प्सान	१९९

फणिन्	(शेष) ४४०
फण्ड	उदर ७४
फूत्कार	२९२

बहुमान	(बहूनि मानानि) १८७
बाण	शर १७३; असुरविशेष १७५; काण्डावयव १७८;
बाल	मूर्ख ४२१; शिशु ४२२
बाला	स्त्री ४१८
बुधान	बोद्धा २२७;
बुधाशा	बुधानां पण्डितानामाशा इच्छा ३४८ see आशा
ब्रह्म	शुद्ध चैतन्यम् १०८; वेद १३७; तपस् १३८; विप्र १३९; प्रजापति १४०

भण्ड	वृद्धनाभि ५१; पामरजाति ५२
भरण्ड	स्वामी ४९
भरित	८८ see प्रभरित
भान	शोभा १८०
भाम	सूर्य ४९३; क्रोध ४९४; दीप्ति ४९५; नगर ४९६; घट्ट and घण्ट ४९७

विश्राण विशिष्ट श्राण पाक २०४ see श्राण
विश्वास प्रत्यय ३६९
विषाण शृङ्ग १९०
विसार मत्स्य २५६
विस्तार २५७
विहार क्रीडा २४८
वृधसान मानव २१६
वैरि ६४
व्यंसककास व्यंसककान् धूर्तान् अस्यति क्षिपति इति ४१० see अस
व्यक्त स्फुट २५६
व्यञ्जक विशेषेण कान्तियुक्त ४११
व्यञ्जन अवयव ५८; श्मश्रु ६०
व्यत्यास चालन ३६६ see अत्यास
व्यथित भीत ३२९
व्यपगत २५२
व्यपहृत नाशित २३४ see हृत
व्यलीक अनृत ४६९
व्यवधान विस्मरण २२४
व्यवसित व्यवसायं प्राप्त ३४
व्यवहार २४७
व्यवहित दूरस्थ १६५
व्याघ्र ५१३
व्याचक्षाण व्याख्यानकारी २२०
व्याजुह्वान विशेषेण समान्तात् जुह्वते इति २३१ see जुह्वान
व्यान २००
व्यापत् विशिष्टा आपत् ७५
व्यापित व्याप्तिं प्रापित ४९५
व्यापृत लोके प्रसिद्ध ३९; व्याप्त २४४
व्याप्त ३८१
व्यायित व्ययं प्रापित ५१२
व्याल सर्प ४५९; क्रूर, दुष्टदन्ती, शठ, श्वापद् ४०६[४]
व्यास (मुनि) ३६६; विस्तार ३६७
व्यासित विक्षेपित ७
व्याहार उक्ति ३११
व्युदसित विशेषेण उद्सितदूरीकृत ९० see उदसित
व्युपहृत विशेषेण उपहृत ताडित १०० see उपहृत
व्युपरत विशेण उपरत नष्ट १०१ see उपरत
व्युत्थान प्रतिरोध (तिरस्कार) or स्वतन्त्रता १४२; विरोधाचरण १४२
व्योम आकाश ११०; जल २६०
व्यूढ विन्यस्त १४३; पृथुतर १४४
व्रज निवह १७९

श्रेयस्	मुक्ति १५२; अतिप्रसिद्ध १७२
श्रेष्ठ	अतिशयेन प्रशस्य स्तुत्य १४१
श्रेष्ठित	श्रेष्ठः कृतः ४५४
श्रोण	संघात ३७३
श्लथ	शिथिल ४०, ३६४
श्लाघित	स्तुत ४९
श्लिकु	भृत्य ४५२
श्लिट्	श्लिष्यति सः ६८; दाहक ८०
श्लोण	संघात २०२
श्लोणित	संघीभूत ४२०
श्वयत्	वर्धमान २३९
श्वलत्	शीघ्रं गच्छत् ५०३
श्वल्ल	आशुगामी ५०५
श्वसत्	जीवत् १२
श्वसनित	श्वसनं संजातं यस्य ४१
श्वास	३४३; रोगविशेष ३५४
श्वित्	वर्धमान २९७
श्वेत	शुभ्र ५०२
श्वेतित	श्वेत ३५९

षण्ड	समूह ३०; गोपति ३४

स	३७७ see अस
संवार	संवृणोति नाशयति इति २८०
संसार	समूह २३४, २५५
संस्कार	संस्करोति इति २४०
संस्तवान	२२२ see प्रसंस्तवान
संस्त्यान	सम्यग्घनता १७०; वेदादिशब्द १८५
सङ्काश	सदृश ३४१
सङ्ग्राम	आहव ५१८ see प्रससङ्ग्राम
संचार	प्रचार २५३
सन्तान	अपत्य २११; सन्तति २१२; कल्पवृक्ष ११५
संतार	सम्यक् तरणम् ३१५ see तार
सन्धान	संघट्टन १८०, २२४ see प्रतिसंधान
सन्न्यास	सतः साधून् नितरां आ समन्ताद्भावेन असति स्वीयत्वेन आदत्ते ३७८ see न्यास
सम	६४
समान	सम १०८; एक (अद्वितीय) १०९ सन् ११०, २००
समास	संक्षेप ३८९
समुत्सार	२९३ see प्रसमुत्सार
सरण्ड	धूर्त ५३; भूषणान्तर ५४; पन्था ५५
सशुण्ड	शुण्डाभिः सहित ९४
सहकार	आम्रवृक्ष ३००
सहसान	यज्ञ २१८

स्थिर	निश्चल २००
स्थिरतम	अतिशयेन स्थिर (मोक्ष) ४४७
स्थेष्ठ	अतिशयेन स्थिर ७३
स्नपित	स्नानप्रयोजको व्यापारो यस्य ३६०
स्नात	स्नातमस्मिन्निति ३४५
स्निग्ध	स्नेहयुक्त ३७७
स्नु	सानु ६८
स्नू	गत ३९२
स्नेह	४७५
स्नेहित	स्नेहविषयीकृत४७७
स्पर्धिन्	शत्रु ३५१
स्पश	बाधा ४०२; चार ४०३
स्पृट्	स्पृशति इति ३११
स्पृहा	इच्छा २०८
स्पृहित	स्पृहाविषयीकृत १९९
स्फरत्	स्फुरत् २३८
स्फाटिक	स्फटिकरचित ४६७
स्फायित	वृद्धिं प्रापित १७५
स्फार	विकट २३८
स्फिर	स्फार ३०
स्फीत	प्रवृद्ध ५०४
स्फुट	प्रव्यक्त १२८; विशरणशील ४२५
स्फुटत्	विकासं प्राप्नुवत् १३०
स्फुडित	संवृत २००

स्फुरिटत	परिहसित ३१३
स्फुरत्	शोभमान ९
स्फुरित	देदीप्यमान ३३
स्फुलित	ज्ञानविषय ४२६
स्फूर्च्छित	विस्तारित ३३३
स्फूर्जत्	देदीप्यमान ४६१
स्फेटित	स्निग्ध ४८६
स्फेट्टित	हत ४८८
स्फोडक	संवरणकारक ३१७
स्मय	गायन ११९ अद्भुत २०४
स्मरत्	२७०
स्मायक	विस्मयकारक ४८९
स्मित	ईषद्धास्ययुक्त ९५ अनादृत १२९
स्मृत	स्मृतिविषयीकृत or स्मृति १२६ स्मरण २५८
स्मेटित	अनादृत ४८७
स्यमित	तर्कं प्रापित ३५५
स्यन्दित	आर्द्रीकृत १८९
स्यूत	मिलित ३८९
स्रंसन	च्युति १८०
स्रक्	३९५
स्रत्	गत २९९
स्रम्भित	विश्वासित ३२४; प्रमादित ३२६
स्रवित	स्रवः स्रवणं संजातं यस्य ३४२
स्रस्त	गत २६९
स्रुक्	यज्ञपात्रविशेष १४९

———

NOTES.

Introductory. The commentary begins श्रीगणेशाय नमः. Then follows the verse. It is intact up to विरच्य. The ए mark of the next letter is clear. The letter must evidently be ते. Then there is a big hole in the leaf. After a short space for one letter, bits of two letters are seen on a projection on the top of the hole. The first of them must have an ई mark above and in the next letter there must be a न or व; only a part of the leaf is seen. Then after another break for about two letters a small part of र and the greater part of चि are seen. The ते that follows is intact. I re-constructed the passage as विरच्यते कवीन्द्राचार्यैरचिते. The last पाद of the verse is written as जगद्विजयिदण्डके and the इ mark in यि is removed by some colouring matter.

1. Com. After शिववाचकेत there is a v mark above the line to mark an insertion and on the top margin of the leaf there is the letter न followed by the figure 2. This indicates the insertion of न instead of the last letter त. The figure 2 indicates that the correction is to be made in the second line. There is म हे शिव. Then the big hole takes away a few letters up to ण वर्तस्व. Before ण the letter ष is seen. The portion is re-constructed as जय जय सर्वोत्कर्षेण. The missing portion must be about 8 letters.

2. Text. चण्डद्युति. Com. After तस्य जये च two letters are torn. The passage is re-constructed as चण्डः तीव्रः. The letters च and व्रः are intact. A part of न in संबोधनम्, the whole of वचम and the ए mark in

ये taken up in the big hole and lost. The bottom of पवम् is seen. The ms. has तत्ससंबोधनम् instead of तस्य संबोधनम्.

4. Com. अशु.

5. Com. read चण्डा शङ्खपुष्पी. Ms. reads so.

7. Com. चण्डा before धनहरी missing in ms.

8. Com. Initial त्रि in त्रिदिवदा missing in ms. The second line in the ms. शङ्खपुष्पोश्चण्ड'ऽतिकोपने. The correct reading is ऽतिकोपने and printed edition too reads so.

9. द्विकल in com. eaten by white ants; can be made out.

10. In com. after नन्दि the letters ना and दु eaten by white ants.

11. Text completely eaten by white ants except the letter च्. Com. The sutra is सह सुपा.

12. After the text, about seven letters are eaten by white ants. What begins the commentary is संतो जीवन्तः। What is missing must be the root श्वस् and its meaning; perhaps to read श्वस प्राणने श्वसन्तः. That the break is for so many letters was noted only after printing the portion, when the ms. was more closely examined and so the root and its meaning were not given there.

13. After the text, the white ants have eaten about seven letters. It must be the meaning of ध्रुव. This break too was noticed only after printing the portion and hence not indicated there. The missing portion may be ध्रुवः मरणरहितः. In the quotation from विश्व the letters after प्रचण्डो in second line and before पिनि eaten by white ants. The printed edition has

प्रचण्डो दुर्वहे etc. as the first line and in the other, which is the second, the beginning is पिचण्डमुदरे.

14. Com. After सरलद्रुमः । तत्रा all letters before मध्यमपद् eaten by white ants. The passage is re-constructed from the commentary of the लघुवर्गद्विजयच्छन्दः given as Appendix I, section 53. प्रा in प्राचितः eaten by white ants; similarly रः येन also eaten by white ants. ब्याडि not identified. Printed edition of विश्व has सरलद्रवे and ms. has मतविति विश्वः

21. After the text, all letters before टः दण्डः eaten by white ants. The passage only a conjecture from the context.

22. Com. After चण्डांशोः about eight letters are eaten by white ants. पा is intact. The portion must be पारिपार्श्विकाः यस्य which must be added to the Com.

23. Com. द्रावकः eaten by white ants. It is re-constructed from the context. In the quotation from विश्व the portion योरपि eaten by white ants. Printed edition reads दण्डी यमे and दमसैन्ययोः and this latter is the correct reading.

24. Com. The portion थ्यां मार्तण्डः सूर्ये eaten by white ants. ि portion of थि is intact. Re-constructed from context. Printed edition of विश्व reads स्थानमात्रेऽपि च च्चितिः

25. Com. the portion विपर्यीकृतः श्र eaten by white ants; the bottom of कृ and ना in तो (नार्थात् must be the ms. reading) seen. The passage is re-constructed from context.

30. Com. first quotation from विश्व first line; ms. reads तेक्षुविकार; second quotation, printed edition reads खण्डः स्याद्गोपतावपि । Ms. गोपताविति विति विश्व. Then the first विति removed by some colouring matter.

31. खलकर्मकः for खलकर्मणां in com. in ms.

33. In the text all letters after त्रिजग and before तगुणौघ eaten by white ants. Com. the letters मूढाः श्रि eaten by white ants. ऊ mark of मू is seen. For quotation see त्रिकाण्डशेष. 2. 6. 40 (p. 55). Correct into विभागात्.

34. Com. व्यव in व्यवसितः eaten by white ants. खण्ड for षण्ड in ms.

35. Com. त्त्ययं प्रासाः eaten by white ants; only a conjecture. Then पा partly seen.

38. Com. प्र in प्रसादे looks more like घ or प्व.

42. Com. रोगविशे येन. Then a v mark above शे and in the top margin written षो with the figure 1 following, to show that the insertion is in the first line.

45. Com. correct into क्षुद्रि. In the मेदिनी quotation second line ms. reads पिडके. Printed edition has ग्रहयोगप्रभेदे च.

47. Ms. reads text त्तपोगण्ड. Com. गाः in विकलांगाः eaten by white ants. Correct into शरणार्थं.

48. Com. धातुपाठ has only क्षि क्षये (1-255) क्षि हिंसायाम् (5-30) क्षि निवासगत्योः (6-114) and क्षिष् हिंसायाम् (9-35). Perhaps 1-255 is what is meant here. In the quotation from विश्व ms. reads पोगंडो शिशुके. The अनुस्वार above ग for गंडो and ए mark above डा eaten by white ants. This is given in ms. as from मेदिनी. The passage in मेदिनी (43-38) is अपोगण्डस्तु बलिभे विकलाङ्ग (ङ्गे) शिशावपि. In विश्व there is अपोगण्डस्तु शिशुके विकलाङ्गेऽतिभीरुके. In अमरकोश it occurs as 2-6-46. Ms. reads विगलांगस्तु. The metre shows that the word is पोगण्ड and not अपोगण्ड here.

49. Text. Ms. reads श्लाघिता. Com. Printed edition of मेदिनी has षण्डः षण्डे. Ms. reads शंडे for शौण्डे

52. Com. पाम in पामरजातयो broken off. Printed edition of विश्व has गौडः पामरजातौ च.

55. Com. In the quotation from विश्व second line ms. has सरण्ड डे for सरण्डो ड्रे. The printed edition reads the second line मारुण्डोऽण्डे भुजङ्गीनाम् for the first half.

58. Com. In the quotation from विश्व there is तेमने for मेहने. This is the ms. reading. Read so.

61. Com. Only भ्राश्ट for टुभ्राश्ट.

65. Com. In the quotation from विश्व correct into मूषिकपर्ण्यां. The printed edition has रण्डा मूषिकपर्ण्यां च रण्डा विधवयोषिति. The printed edition of मेदनी has रण्डा तु पांसुलायां स्त्री.

68. Com. Printed edition of विश्व has पूत्यण्डो for प्रत्यण्डो. In अमर it occurs as 2-3-5.

70. Com. Correct into खड्गः

72. Com. Printed edition of विश्व has वरण्डोऽप्यन्तरावेदौ for first half and printed edition of मेदिनी has वरण्डा सारिकावर्तिशस्त्रभेदे च योषिति. In the quotation from मेदिनी correct into खड्ग.

73. Com. स्थेष्ठाः missing in ms.; added by me. Printed edition of विश्व has बडिशीसूत्रबद्ध for बडिशीसूत्रे भद्र and मेलके for मेलके। Perhaps this is the correct form.

74. Com. टुम्लाश्ट not seen in धातुपाठ.

75. Note that there is no rhyme in the first part व्यापत्तटिनी in the Text. Com. विशिष्टा या आपत्। Then वि and the loop portion of प and the mark v. But no insertion is made in the margin. It is the

word व्यापत् that must have been meant here. Read विशिष्टा या आपत् for विशिष्टा आपत्.

81. Com. Correct into पापिनाम्.

83. Com. Printed edition of विश्व has भेरुण्डो for भेरुण्डा in second line and पक्षिणो भिदि for पक्षिणीभिदि; correct here into पक्षिणी.

86. Com. चेति विश्व for चेति विश्वः। Printed edition of विश्व has प्रियो धवे सौहृद्ये च which is evidently a printing slip.

88. Com. Ms. has ऋणु गतौ. There is repetition of जलरुण्डाः before जलग्राहाः in ms.

92. Text. In the initial द्रु only a part is seen. Paper eaten by white ants. Printed edition of विश्व has पिठरेऽथ for पिटके च and सुतेऽपि च for सुते पुमान्.

94. Com. तादृशानां extra between पचाद्यच् and शुण्डाः in line 3 in ms. The word रौद्र is not explained in com.

98. Com. घ्राणविषीकारिता in ms.

99. Com. Only मुनि for मुखानि in ms. The quotation from अमर comes as 2-6-89.

102. Com. द्रवस् does not occur in धातुपाठ. This section ends the rhyme in ण्ड। The ms. marks this as 121 rhyme units or lines.

104. Com. Correct into शीघ्रगामी. The अमर passage occurs as 1-1-48. The ms. reads विमानोऽस्य.

105. Com. Printed edition of विश्व reads वाहनेऽपि.

106. Com. The अमर passage occurs as 3-3-106.

110. Com. The printed edition of मेदिनी has ऋत्विग्यात्र. This is the correct reading. The अमर passage occurs as 3-3-126. The ms. सत्यमैके.

117. Com. Read प्रतीघातं.

119. Com. In the second line of the quotation the ms. has सा श्रुतिः instead of स श्रुतिः। Both are correct. The quotation is not traced.

121. Com. For कर्तरि क्तः see. आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च (P. 3-4-71)

129. Com. In the अमर quotation परिधानान्यधोंशुके has the ए mark above धो removed by some colouring matter in the ms. The अमर passage occurs as 2-6-117.

130. Com. The अमर passage occurs as 2-4-3.

132. Com. For शेषषष्ठ्या see षष्ठी शेषे (P. 2-3-50).

134. Com. After ऋकपूर् read इत्यप्रत्ययः or इत्यः. The termination is only अ.

138. Com. The अमर passage occurs as 3-3-117.

139. Com. Ms. has विश्व passage, second line as अंगणोद्गम and printed edition has अङ्गनोद्यम and मलवेगेऽपि.

141. Com. Ms. omits अतिशयेन before स्तुत्यं उत्थानं. The विश्व passage occurs as 94-116.

142. Com. First written विरोधारणां; then a mark v above the line between धा and र and in the top margin there is च followed by the figure 3 to make the insertion in the third line. त्रिकाण्डशेष passage appears as 3-3-259.

143. Com. The first अमर passage occurs as 3-3-45 The second is व्यूढौ विन्यस्तसंहतौ in all editions. The second अमर passage occurs as 3-3-125. The edition of क्षीरस्वामिन् has संविधानं which is perhaps a printing error. The धरणिकोश is not available now.

144. Com. In धरणि passage correct into स्यातो. The धरणिकोश is not available.

145. Com. printed edition of विश्व has प्रथितत्वे सन्नादौ चाप्यधीन in the second line.

146. Both in text and com. the ms. has अवदान and अवदानं respectively. The अमर passage is seen in printed editions as अवदानं कर्म वृत्तम् 3-2-3 (2256). Some commentators give अपदान as a variant reading. It is printed as अपदान since that is a better known word in this sense.

147. Com. First written प्रमणं प्रमितिः Then a vertical line after प्रम and the आ mark given below the line.

148. Com. The अमर passage occurs as 1. 10. 26 in भानुदीक्षित and as 1. 9. 26. in क्षीरस्वामिन् since the latter combines व्योम and दिग्वर्ग into one. Correct into दुपकूप.

149. Com. The two अमर passages occur as 2.7.25 and 3-3-122. Correct into स्रुचो.

151. Com. Printed edition of विश्व has याच्ञाप्रसरयोरपि as the second half. The अमर passage occurs as 1. 5. 8 in क्षीरस्वामिन् and as 1. 6. 8 in भानुदीक्षित. In क्षीरस्वामिन् व्योम and दिग्वर्ग form one section.

152. Com. Printed edition of मेदिनी has घर्मे for धर्मे which is perhaps a printing mistake. The विश्व passage first written सन्निवेशावकाशयौरिति विश्व and the second of the two ए marks above in यौ removed by come colouring matter.

156. Com. अमर passage read असारं. It occurs as 3. 1. 56.

161. Com. Correct into सङ्गी । The quotation is नारदशिक्षा I. ii. 4.

163. Com. First written प्रकृष्टं पदं येषां। Then above the line between पदं and येषां there is the v mark and in the bottom margin स्थानं is written with the figure 1 after it. This correction is in the last line. The अमर quotation occurs as 3 3.93.

165. Com. प्रं थृ पर्याप्तौ in ms. The श्रुति passage is Tait. Up 2. 4. 1.

166. Com. Since क्रम is masculine, what follows must be तस्य. But ms. reads तस्याः referring to शक्तिः

168. Com. Join up इत्यनेकार्थध्वनिमञ्जरी.

173. Com. Correct into ग्रन्थिसहितः. This अमर passage is not seen in the printed editions. There the reading is ग्रन्थिलो व्याघ्रपादपि 2.4.38 (723) and करवीरे करीरे तु क्रकरग्रन्थिलावुभौ 2-4-77 (802). The quotation is from विश्व and should read ग्रन्थिलो ग्रन्थिसहिते (156-88). The ms. reads सहित इत्यमरः

179. Com. The अमर passage occurs as 3. 3. 30. The printed edition of विश्व has मानं प्रमाणे प्रस्थादौ.

180. Com. In the printed edition of विश्व the first passage occurs as स्वरोऽकारादिमात्रासु; the second passage occurs as संघट्टनेऽपि च; the third passage is not seen in the printed edition.

181. Com. The printed edition of विश्व has द्रविणं च पराक्रमे.

184. Com. द्रम गतौ repeated in ms.

185. Com. धातुपाठ has only ष्णै (स्नै ष्णै) वेष्टने (शोभायां च) 1 970.

187. Text श्रुतबहुमान repeated and separately numbered in ms. But there is only one interpretation.

188. Com. रक्षिताः यं for रक्षिताः येन. The printed edition of विश्व has त्राणा तु which looks like being the correct reading.

189. Com. Remove अनुस्वार above द्री। The printed edition of विश्व has कटे सीवनकर्मणि. This is the right reading.

190. Com. Printed edition of विश्व has पशोः शृङ्गे.

192. Com. Correct चिःति into इति. The printed edition of विश्व reads शौः खड्कशेफयोः। and खट्वाङ्गे च Correct श्चिह्ने into चिह्ने. The ms. reads ध्वजश्चिह्ने.

193. Com. Printed edition of विश्व has प्रथमे for प्रमथे.

194. Com. नाम after अभिधानं missing in MS.

195. Com. Printed edition of विश्व has वर्गे for गर्वे; perhaps a printing mistake.

196. Com. After निर्वाणमस्तगमने the word यस्मात् is repeated and then निर्वाणमस्तगमने is also repeated and the rest of the quotation follows. The printed edition of विश्व has निर्वृतौ गजमज्जने for the second half of the first line. Perhaps the reading should be गजमज्जनयोरपि.

200. The Text आजिप्राण ends the last but one line on the page. There is a cross mark after this in the right hand side margin and another cross mark on the left hand side margin before the next line. Then the commentary upto स्फुड संवरणे। स्फु. After this there is another cross mark and the figure 1. Then space for about eight more letters left blank. The whole of this line must have been originally left out and then inserted later. In the first quotation from विश्व correct into शालपर्ण्यो.

202. Com. The अमर passage occurs as 3.3. 142.

204. Com. In the quotation from विश्व the reading is वानव्ये for गानव्ये. There is some mark above वा in this वातव्ये. It looks like the first half of ग. Perhaps is a correction of वा into गा.

208. Com. The verse is quoted from महाभाष्य 5. 2 94.

216. Com. Printed edition of मेदिनी has क्लीबं निश्चिततकयोः as second half of second line. The fourth line is not seen in the printed edition.

217. Com. Ms has मञ्जसानानोमेघ इव. The अमर passage occurs as 3.3.212.

218. Com. सहसो for सहसानः. The end of the Com. on this section ends a page and the space for about sight syllables remaining is filled up with some signs.

220. Com. Correct into ध्रुवं तर्कं. This is how ms. reads. Perhaps ध्रुवं तर्के हे ईशान is a better reading.

223. Com. सांख्यज्ञः.

226. Com. गृ निगरणे is धा. पा. 6. 117.

229. Com. प्रकर्ष प्लवते.

230. Com. Correct into ध्रुवाणां. The ms. reads ध्रुवाणां.

233. Com. युधिबुधिदृशः किच्च is उणादि 2.87. There are various readings of this sutra. किच्चे ends the last line. Then there is the v mark, and in the bottom margine is added स्यानच् with the figure 1 after it to indicate that the insertion is to be made in the first line from bottom. Here the rhyme आन ends. The ms. notes 151 lines in this section.

234. Com. व्यभहृना for व्यवहृता in ms. Printed edition of विश्व has कुन्दाख्ये शिल्पियन्त्रके as the second half.

235. Com. The अमर passage occurs as 3.3. 15.

236. Com. The printed edition of विश्व has घ.न्य-स्योत्करणेऽपि च as the second half.

237. Com. The printed edition of विश्व has द्वारं पुनर्निर्गमनेऽप्युपाये.

238 Text. Read स्फरदाकार for स्फुरदाकार. Com. The printed edition of विश्व has षनकादेश्च for शफरादेश्च. The अमर passage occurs as 3.3. 163.

239. Text प्रथमोंकारटश्वयद्धिकार.

240. Text. च्छितिसंस्कार.

244. Com. The quotation from अनेकार्थ not traced.

246. Com. Printed edition of विश्व has चिकित्स्ये च for चिकित्सार्हे

249. Com. The अमर passage occurs as 2. 6. 105. Correct figure into 1283.

250. Com. द्रुशान्तोऽभिवाराः Then there is the v mark above न्तोऽ and against this line in the left hand side margin गच्छन्तो is added; unlike previous corrections this one is in a different ink and different hand. The अमर passage occurs as 3.2. 19.

251. Com. क्थे निष्पाको क्थितः । धा. पा. gives the root as क्थे.

252. Com. The printed edition of विश्व has पारं परतटे प्रान्ते पारी पात्रीतडागयोः. Correct पोत्रीपरागयोः into पात्रीपरागयोः The ms. has पारः परतटे प्राते पात्रोपरागयोः. Then between प्राते and पात्री there is the v mark above the line and against this line in the left hand side margin is added पारः with the figure 2 after it to indicate that this insertion is in the second line. The correction is in the same ink and hand as the one noted in section 250.

254. Com. The अमर passage occurs as 3.3. 172.

255. Com. Read श्रीणाति.

256. Com. तस्या for तस्यां. The अमर passage occurs as 1.10. 17 in भानुदीक्षित and 1.9.17 in क्षीरस्वामिन्। The latter takes व्योम and दिक् as a single वर्ग. Hence the difference in numbering. The printed edition of विश्व has व्यक्तम् for व्यक्तः

257. Com. The printed edition of विश्व has स्वरोऽकारादिमात्रासु as the first half of the first line.

258. Text. Only स्मृनत्र. The letters नार missing. The ms. has लिंग for षिङ्ग and कश्मीरजे for काश्मीरजे.

260. Com. अत इति ठ. The next letter is corrected with some colouring matter and then is the v mark above. It is meant to be corrected into ना. Then विति ठन् follows. Above ठन there is a mark which looks like the figure 3. Then सोरसवव आसारः follows. There are two व letters. The first विश्व quotation is given as from अमर. The अमर passage occurs as 3.3. 47.

266. Com. The printed edition of विश्व has दक्षिणोऽप्यभिधेयवत् as the second half.

270. Com. The printed edition of विश्व has रजतेऽप्युच्च for रजतेऽत्युच्च.

272. Text. Read क्लीबनिवार; ms. *also reads* thus.

273. Com. The अमर passage occurs as 2.6. 117.

278. Com. The printed edition of विश्व has the second line प्रथितत्वे सनादौ चाप्यर्धानज्ञानयोरपि.

279. Com. अभिचारः for अभिसारः

282. Text. Correct into प्रतिसरसार. Com. Read in the first मेदिनी passage चमूपृष्ठे together. Ms. has मण्डले for मण्डने and this is the correct reading; cf. section 286. But printed edition of मेदिनी has मण्डन. Ms. reads the second half of the third line as नियोज्येस्यन्यलिंगकः and the printed edition has नियोज्ये-स्वन्य-

लिङ्गकः । The ms. gives this quotation as from विश्व । Cf. विश्व 144-232. In the second मेदिनी quotation, read मज्जिन. Ms. reads it as मज्ञि perhaps for मज्ञ.

286. Com. Read मज्ञानः for मज्ञानः. The ms. reads मज्ञानः । Correct into अर्शआद्यच्. The printed edition has घने for जने; ms. reads जने; घने is the correct reading; cf. section 283.

287. Com. The ms. reads. स्वः सुखविशेषस्य प्राकार आवरक इति यावत् । प्राकार आवृत्तिः

290. Com. The quotation is given in ms. as from अनेकार्थध्वनिमञ्जरी.

291. Com. परिष्कारः for पुरस्कारः । This quotation is not in विश्व.

292. Com. In the quotation, ms. has युधैः for बुधैः । The printed edition has वक्षसि for रजसि. The reading should evidently be रक्षसि.

294. Com. The अमर passage occurs as 3.3. 163.

295. Com. छवत् and प्रकारः should be taken as separate words.

300. Com. The quotation may be compared with printed edition द्रुमो वृक्षेषु शैलेषु (209).

303. Com. In the विश्व quotation after द्वारे the letter that follows looks like an अवग्रह and not like दि. Perhaps what is meant is वारोऽवसरवृन्दयोः which is the reading in the printed edition. The printed edition has हरेर्वारि द्वारे for हरे वारो वारं.

304. Com. After यस्य a letter written and removed with colouring matter and मध्यम etc. follows. The अमर passage occurs as 2. 8. 91. धरणिकोश is not available.

306. Com. The ms. reads प्रस्तराणां यज्ञानां वारः संभक्तिः यस्मिन् वृङ् संभक्तिः यस्मिन् वृङ् संभक्तौ. The printed edition of विश्व has संस्तराध्वरयोरपि as the second half of the first line.

309. Com. Read वर्णमात्रारूपां. ms. reads so

311. Text. Correct into स्पृङ्व्याहार. Com. the अमर passage occurs as 1. 6. 1 in भानुदीक्षित and 1. 5. 1 in क्षीरस्वामिन्. The latter takes व्योम and दिक् as a single वर्ग and hence the difference in numbering.

313. Com. स्फुडि (स्फुटि, स्फडि, स्फटि) परिहासे 10. 4. The root must be स्फुण्ट, as the metre shows; but that root does not have this meaning.

317. Com. Ms. reads वारो हरः

318. Com. The root is not found in the धातुपाठ.

319. Com. The ms. reads अथवा ज्वलनः अग्निरूपः। प्रदाराः पिङ्गलाः कडाराः केशपाशाः यस्येति पृथक् in the second line.

320. Com. दृ. हिंसायाम् appears in धातुपाठ as 5. 34. Read ऋदोरप्.

321. Com. Read the number in the अमर passage as 213. It appears as 1. 3. 35 in भानुदीक्षित and as 1. 2. 35 in क्षीरस्वामिन्. In the latter व्योम and दिक् form a single section.

323. Com. Read प्रदर instead of प्रदार in the विश्व passage. Ms. had प्रदार; but the आ mark of द is removed by some colouring matter. The first line of this passage is not in विश्व, where there is प्रदरो रोगभेदे स्यात् प्रदरः शरभङ्गयोः (cf. 134. 111). The reference given is only for the second line. The printed edition of विश्व has कुटार for कुठार in both places and केवलेऽपि च for कपटेऽपि च. The first line appears in मेदिनी as प्रदरो

रोगमेरे स्यात् (135. 178). Here the rhyme वार ends. The manuscript notes 116 lines in this section.

328. Com. The quotation is not from अमर. It is from विश्व (168. 6).

331. Com. In the printed edition of विश्व there is कर्कशे for कर्षके.

332. Text. Ms. has only कथविलास.

333. Com. Read स्फूर्च्छितः. The ms. gives the root also as स्फूर्च्छा. The root रास क्रीडायाम does not appear in the धातुपाठ. The root appears only in other meanings.

334. Com. The roots द्राड ध्राडृ विशरणे appear as 1. 307, 308; but the root does not appear in this meaning.

335. Com. Ms. gives the root as ष्ठल; but धातुपाठ gives it as ष्थल.

336. Com. Read भ्रेषृ. First written ईन; then long mark above इ crossed.

338. Com. Read आह्लापिताः Ms. reads गोष्ठकुकुटगृध्रयोः

343. Com. Ms. has ग्रह्यादित्वाणिनेः

349. Text. Read स्वयं निराश as separate words.

351. Com. Read निश्वासः for विनासः

352. Com. First written त्रासयतिति; then the first ति removed with colouring matter.

353. Com. Read श्र्येङ् correctly.

362. Com. Ms. reads काश्यपेति विश्वः. Read काश्यपि इति

364. Text. Ms. reads श्लथह्लासा; then the full stop also follows. Com. After श्ल, the first half of थ written and scored; then थ follows.

366. Com. Read चालनेन between व्यत्यासेन and अपितः। Ms. has this word.

367. Com. Ms. has त्रुपितः for त्रुफितः

370. Com. Ms. has मृगयाप्रियत्वात् immediately after मारिताः in the previous lines. It appears more appropriate at the end of the explanation, as printed.

372. Com. Add छिन्नानि after छातानि. The ms. has this word also.

375. Com. Ms. has घ्रणु शब्दे. The root does not appear in धातुपाठ. There is only घृणु दीप्तौ 8. 7. One एकाक्षरकोश has आकारस्तु पितामहः (first line in the edition).

376. Com. Read श्रेष्ठे. This citation has not been traced. It should be in एकाक्षरकोश.

377. Com. The ms. has the passage as असा न विद्यते सः कोपो येषां ते. Ms. has संमुखोपवेशनेन, which is the better reading. Read स्तोचते. The ms. reads स्तोचते. Ms. has ष्टुच; but धातुपाठ has ष्टुच। अनेकार्थ is a mistake for एकाक्षरकोश The passage appears in it.

378. Text. Read सन्न्यास for संन्यास.

382. Com. First written तादृशशासः। Then विसर्ग put above श in तादृश.

384. Com. After प्राप्त there is a letter which appears as रे, removed with colouring matter. There is the ए mark above in tact; what follows is त्रास; but विसर्ग in प्राप्त is missing. It may be that what was written was प्राप्तो and what was removed was the ओ। But why should it have been removed?

385. Com. स्वः स्वर्गमिता प्राप्तास्तान्; the विसर्ग of इताः and the word स्वरिताः missing.

387. Com. The roots from घट (1. 800) are मित्, according to the 'sutra घटादयो मितः found in धातुपाठ before 1. 800. According to पाणिनि 6. 4. 92 (read 92 instead of 12 in the book) मितां ह्रस्वः, there is no lengthening of the vowel in the cousative; hence ग्लपित and not ग्लापित.

390. Com. स्नपितेत्यशाश्राद्यच्.

392. Com. ज्वरत्वेत्यूठौ स्नीव्यतीति. Read स्नीव्यति and स्नूः correctly.

396. Com. The printed edition of विश्व has धूपकादिभिः

399. Text and Com. The ms. has द्व instead of त्न in त्नोटित and त्नोट. Com. Read घञ्। Read झषे for छ्रषे. च after वाणा missing in ms. Read वाणा.

403. Com. The अमर passage appears as 2. 8. 13.

406. Com. यः परिहासस्य प्रकरः This reading is enough.

407. Com. Read शासनं; ms. has शातनं and also गतिशातनयोः. But धातुपाठ gives it as गतिशासनयोः.

408. Com. Ms. has सुखकारकः. This too is correct.

409. Com. The printed edition of विश्व has वासो गेहेऽप्यवस्थाने वासा स्याद्टरूषके.

410. Text. Read व्यंसककास. Ms. has वास and not कास। Com. Read व्यंसका एव व्यंसककाः

413. Com. Ms. has प्रस विस्तारे; to be read so; this is the धातुपाठ reading also.

414. Com. Printed edition of विश्व has घटादिशकले together. Ms. has घटादेः शकटे.

415. Com. According to द्विगोः (पा. 4. 1. 21) त्रि + भुवन should have the ई (ङीप्) termination. But

in महाभाष्य under द्विगुश्च (पा. 2. 1. 23) there is the statement द्विगुश्च समासो नपुंसकलिङ्गो भवति। And there is also the वार्तिक under the same: अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियाम्। Thus त्रि + भुवन should have स्त्रीप्रत्यय according to पा. (4. 1. 21.) As an exception there is the statement पात्रादिभ्यः प्रतिषेधः and we have त्रिभुवन.

417. Com. अतिशये for अतिशयेन. Then the word प्रकरणविषयीकृतः comes after the word प्रकृततमः

418. Text. Read प्ररुचित for परूचित.

419. Com. The printed edition of अनेकार्थध्वनिमञ्जरी has बालाः केशे जलं बालम् (87).

420. Com. The passage from अनेकार्थ is from अनेकार्थध्वनिमञ्जरी (87).

429. Com. प्रमद्संमदो. The printed edition of विश्व has कुम्कुभे for कुङ्कुमे.

430. Com. Read तलेऽङ्गुष्ठ; करास्फाले। Ms. has only करस्फाले। The ms. has तालीजटौषधौ। The Ms. gives it as इति विश्वमेदिन्यौ. But the whole passage is found in मेदिनी. The first line and half of the second line appear in विश्व also (150. 16).

431. Com. उच्चत्वेन तालो वृक्षो येन.

432. Com. शब्दापितः repeated.

433. Com. करस्फालनं.

436. Com. पियालः extra again after फलं। The अमर passage appears as 2. 4. 35.

437. Com. स्थग संवृतौ.

438. Com. The अमर passage occurs as 2. 2. 3.

439. Com. Read figure after शल गतौ as 1. 519, 582.

440. Text. Read मृणालच्छवि. Com. Read चै चये। Ms. too reads so.

441. Com. In the विश्व passage read लाङ्गल्याश्चापि and शिखण्डिनः। Ms. reads लाङ्गल्यां चापि and शिखण्डिनः

443. Com. In the विश्व passage, ms. reads मूर्वा for दूर्वा. Read रसालं. Printed edition and ms. read वोले for वाले.

444. Com. The printed edition of अमर reads मालू-रश्रीफलावपि. The passage occurs as 2. 4. 32. The printed edition of विश्व has शाला गृहे तरुस्कन्धशाखागारै-कदेशयोः.

448. Com. Read असिताङ्गभैरव.

450. Com. Ms. reads all the four words द्योतित etc. in plural as द्योतिताः etc.

452. Text. Ms. has कुलाल for कुपाल. Com. So also in the first place, but कुपाल at the end.

454. Com. ताडक्षातो हालः

455. Com. The अमर passage appears as 2. 8. 49. Edition with क्षीरस्वामिन् reads गलोद्देशे.

457, 458. The passage from Com. on 457 after ऋधु वृद्धौ and before णिजन्तः in the Com. on 458 along with the text of 458 omitted at first and inserted later in the lower margin.

458. Com. Printed edition of विश्व has दन्त for दम्भ.

459. Com. Read दीप्तौ.

460. Text. Read स्तब्ध.

461. Com. Printed edition of विश्व has कुठेरके in the first line and करालोद्भूततैलेऽपि in the second line. नाशयति repeated. Ms. has only हेतुम णिच्.

462. Com. Printed edition of विश्व has वरणद्रुमे.

463. Com. Ms. has कपालः instead of करालः It appears as though something is left out. प्रमुखकराल must qualify त्रिशिखकराल. Perhaps to read प्रमुखं श्रेष्ठं करालं तुङ्गं यस्य सः प्रमुखकरालः । तादृशः त्रिशिखानां etc. The printed edition of विश्व has the second passage as त्रिशिख शिखरे विद्यास्त्रीलेखाराद्वसान्तरे.

464. Com. प्रमुखन् missing.

465. Com. Only पक्षिविशेष in ms. The printed edition of विश्व has पीतशाले.

469. Com. The अमर passage appears as 3. 3. 12. The printed edition has पीडार्थेऽपि व्यलीकं स्याद्दलीकं त्वप्रिये ऽनृते. Perhaps the reading meant in this Com. is व्यलीकं त्वप्रिये ऽनृते. What is printed must be revised.

471. Com. Read प्रभावः. The ms. gives the मेदिनी quotation as from विश्व.

472. Com. Printed edition of विश्व has आमो रोगे तद्विशेषे आमो ऽपक्वे च वाच्यवत्.

473. Com. The passage is from रामतापन्युपनिषत् 286.

475. Com. The अमर passage occurs as 2. 4. 2.

480. Text. Ms. gives only प्रणयित.

481. Com. The first passage is in अनेकार्थध्वनिमञ्जरी (60). The printed edition has रामः पशुविशेषश्च. Read दशरथात्मजः at the end. The printed edition of विश्व has राघवे चासितश्वेतमनोज्ञेषु च वाच्यवत्.

482. Text. MS. reads स्वस्तविराम.

483. Com. The printed edition of विश्व has मोषके for घोषके.

485. Com. Read मेघा for मेधा.

487. Com. MS. had द्रविणो in the विश्व passage; then the line after णे removed with colouring matter. In the second line, MS. reads वामामपि for वामापिच.

488. Text and Com. Read स्फेट्टित.

492. Com. Printed edition of विश्व has रेतोनिकामयोः

496. Com. Read उद्धृताः

497. Com. The विश्व passage is not seen in the printed edition.

500. Text and Com. Read प्रबल.

501. Com. Add ललामानि before भूषणानि.

503. Read the figure before the text as 503 instead of 403.

504. Com. Read स्फीतः प्रवृद्धः The MS. has स्फीतं प्रवृद्धं.

511. Com. Read जयन्ति । The root लट बाल्ये is. 1. 320 in the धातुपाठ. Read लट for लठ । The ms. has ललममति ललाम for लडाममेव ललामम् । The रुद्रकोश is not available. The अमर passage occurs as 3. 3. 143. According to the कोश the word ललाम is neuter and ललामन् is an alternative form. But in section 503, 504, 506 and 508, it is used by the commentator as masculine.

515. Com. Read ष्टै वेष्टने. MS. reads ष्टे वेष्टने.

516. Com. The second passage from विश्व is not in the printed edition.

518. Com. The अमर passage occurs as 2. 8. 107.

519. Text. MS. reads स्वःशुभदाम and म is again given as a separate section. The long दा must be प्लुत at the end of the last संबुद्धि. Com. Read तं ये as two words.

520. Com. The printed edition of विश्व has मतम् for पदम्.

The colophon is not in the MS. The MS. ends in the first line on the first page of folio 43. It ends with इति विश्व: